

בעזה ש"ת

מתעבות

לחקר תורת הגאונים והקדמונים
וקהילות ישראל במלכות ישמעאל

כרך א • אדר תשפ"ו

מכון
אהלי
קדם

מתנות

לחקר תורת הגאונים והקדמונים
וקהילות ישראל במלכות ישמעאל
כרך א • אדר תשפ"ו

נשיא המערכת

הרה"ג הרב שמעון חי אלוף שליט"א
רב קהילת אהבה ואחוה וקהילת אהל אברהם

חברי המערכת

הרב ישי רונן

הרב דוד יוסף

©

כל הזכויות שמורות
ירושלים 2026

יו"ל ע"י
מכון
אהל
קדם

לכל ענייני הקובץ

kovetzmetivot@gmail.com

מאמרים הערות ותגובות יתקבלו בברכה
ויתפרסמו לפי שיקול דעת העורכים

אחריות תוכן המאמרים

הינה על כותביהם בלבד

עיצוב כריכה ושערים

המעצב

איזמר נתן • 050-2643860

סדר ועימוד

ירידה כהן 058-321-6699

תמונת הכריכה הקדמית:

היכל בית הכנסת 'בן עזרא' בקהיר

במקורו בית הכנסת של קהילת "אלשאמיין" (בני ארץ ישראל) בו נמצאה הגניזה הקהירית

בתחתית העמוד:

כתר ארס'צובא

תמונת הכריכה האחורית:

אוסף קטעים וכתבי יד שנמצאו בגניזה הקהירית

כתבי היד בכריכה האחורית:

פארסת (רשימת חיבורים) של רב סעדיה גאון

אגרות בכתובת ידם הטהורה של רב האיי גאון, הרמב"ם, רבינו אברהם בן הרמב"ם

קולופון לפירוש רב האיי גאון לחגיגה בכתובת ידו הטהורה של רב אביתר גאון ארץ-ישראל

תמונות כתבי היד באדיבות ספריית האוניברסיטה בקיימברידג'

תוכן העניינים

7	דברי פתיחה וברכה ממז"ר הר"ה ג'ר' שמעון חי אלוף שליט"א
11	מבוא

♦ גנוזות ♦

31	ספר 'דיוקי המקרא' לר' יהודה אבן בלעם - פירוש ספר שמואל הרב ישי רונן
43	קטעים חדשים מספר "המספיק לעובדי השם" - בענין לימוד החכמות ובענין בינויי עם ישראל הרב דוד יוסף
69	אוריין תליתאי - השלמות לשלוש פרשיות החסרות בפירוש התורה לרבנו אברהם בן הרמב"ם הרב משה מיימון

♦ ספונות ♦

91	פרקי מבוא לספר הלכות גדולות, וההדרה של תחילת הלכות כתובות הרב ידידיה כהן
115	פרקי מבוא לתפסיר רס"ג לתורה, וההדרת הקדמותיו וחתימתו לתפסיר הרב ישי רונן ♦ הרב דוד יוסף
171	רשימת תאריכי פטירה מזמן הגאונים הרב יהודה זייבלד
175	נוסח העמידה לחול של קהילת המוסתערבים בדמשק הרב אהרן גבאי

תוכן העניינים

♦ חקר ועיון ♦

- 195 לתולדות הפולמוס בין רב סעדיה גאון לרב אהרון בר מאיר
הרב אברהם דשט
- 221 הלכה, פולמוס, ורטוריקה בכתבי רמב"ם ורבי יוסף טוב עלם
הרב הלל נובצקי
- 271 דעת הרמב"ם בענין השגחה פרטית על עם ישראל ויחסו לאוה"ע [חלק א]
הרב דודון רונן
- 299 בית הכנסת העתיק בדמויה כמקום "ההתבודדות השלמה" של חסידי מצרים
הרב יהודה זייבלד

♦ הלכה ומנהג ♦

- 327 מסורות וקבלות קדומות של בני בבל ומקורן בתורת הגאונים והקדמונים [חלק א]
הרב שמואל יואל סופר
- 381 ברכות מאוחרות לחתימת התלמוד ונוסחאות מחודשות
הרב משה ש. שבת
- 471 בירור מנהגי קשירת הציצית בתורת הגאונים, חכמי המזרח, ושאר חכמי ישראל
הקדמונים
הרב עמנואל מולקנדוב

מסורות וקבלות קדומות של בני בבל ומקורן בתורת הגאונים והקדמונים

[חלק א]

הקדמה • פרק א - מנהגי יום השבת • א. הדלקת נר שבת בשמן שומשמין. ב. פסוקים לפני ערבית של שבת. ג. כי גבר לפני ברוך שאמר. ד. פסוקים אחרי שחרית של שבת. ה. פסוקים בקריאת התורה הנאמרים גם ע"י הציבור. ו. הפטרת שמות ובא. ז. ספר הפטרות. ח. ברוך מקדש השבת. ט. סדר לימוד ליום השבת. י. פסוקים לפני ההבדלה. • פרק ב - מנהגי ברכת החודש וברכת הלבנה • א. זמן אמירת ברכת החודש. ב. נוסח ברכת החודש. ג. מזמור השמים מספרים קודם ברכת הלבנה. ד. אמירת צורי בעוה"ז וגואלי לעוה"ב. ה. מנהגים נוספים בברכת הלבנה. • פרק ג - מנהגי חג המצות • א. עשיית החרוסת ושמה. ב. אפיית כל המצות קודם הפסח. ג. צורת קריאת ההגדה. ד. נוסחאות קדומות בהגדה. ה. להראות את עצמו כאילו יצא ממצרים. ו. רחיצת פנים בנהר. • פרק ד - מנהגי חג השבועות • א. עליה לקבר יחזקאל בשבועות. ב. אמירת ב' פסוקים בליל יו"ט אחרי השכיבנו ובקידוש. ג. אסרו חג של שבועות. • פרק ה - מנהגי תשעה באב • א. שינוי מקום. ב. האזינו בליל תשעה באב. ג. קדיש תתקבל ודהוא עתיד. ד. ואתה קדוש. ה. נקדש את שמך. ו. עושה השלום. ז. מטפחת שחורה לס"ת. ח. אין הפטרה במנחה. ט. אמירת נחם רק במנחה. י. אכילת בשר בעשירי באב. • פרק ו - מנהגי ראש השנה ויום הכיפורים • א. סדר עקידת יצחק. ב. ברשות מורי ורבותי. ג. צורת התרועה והשברים. ד. פסוקים קודם מוסף. ה. נישוק הספרי תורה ביום הכיפורים. • פרק ז - מנהגי חג הסוכות • א. עשיית סוכה בבית הכנסת. ב. מנהג הביקורים. • פרק ח - אתרוגי בבל • א. מסורת וקבלה על אתרוגי בבל. ב. טעם אתרוגי בבל. ג. מראה וריח וגודל אתרוגי בבל. ד. קוני האתרוג. ה. זמן הברכה. ו. המחסור והדוחק באתרוגים. • פרק ט - מנהגי שמחת תורה • א. הוצאת כל הספרים. ב. הקפות ב' ימים. ג. השמחה הגדולה בתורה. ד. פזמונים לעולים לס"ת. • פרק י - מנהגי פורים • א. הכאת עמלק. ב. שריפת המן. ג. קריאת המגילה ב' ימים. ד. על הנסים וקריאת ס"ת ביום ט"ו. ה. משלוח מנות בכלים נפרדים

הקדמה

ארץ¹ בבל נמנית על הקהילות העתיקות והקדומות שבישראל, על נהרות בבל שם ישבנו, כאלפיים וארבע מאות שנים ברציפות, ושם היה אחד ממרכזי התורה בעולם, מגלות החרש והמסגר עד פטירת רב האיי גאון, וגם לאחר שעברו מרכזי התורה הגדולים מבבל לספרד ולמערב ולצרפת, מסורת היא שעדיין לא פסקה תורה מבבל (ועיין בזה באריכות בחיבור השלם פרק י"ח).

אמנם חסרות הרבה ידיעות אודות בבל וחכמיה ומנהגיה מזמן הראשונים ואילך, עקב תלאות וצרות שהיו בבבל, כמו מלחמות וטלטולים, עליית מי החדקל ומגפות ושטפונות ושריפות ועוד, וזה גרם שאבדו ספרים וחיבורים רבים במשך הדורות, ומדורות הראשונים כמעט ולא הגיעו לידינו ספרים וחיבורים. גם בדורות האחרונים הרבה מהעושר הרוחני אבד בענין רע, כמבואר בארוכה בספר ישיבות בגדאד (ח"א עמ' 3 ואילך ועמ' 25 ואילך, ועיין שם בח"ד עמ' 546), ולכן חסרים אנו הרבה ידיעות חשובות על מנהגי בני בבל ומקורותיהם וטעמיהם, ומתי החלו לנהוג בהם.

וכבר עסקו במקצוע זה חכמי בבל, הגאון רבי יעקב הרופא זצ"ל כתב רשימה של מנהגי בגדאד כנדפס בסוף שו"ת אהל יעקב. הגאון רבי יוסף חיים זצ"ל הזכיר בספריו הרבה ממנהגי בבל הקדומים והמאוחרים, ולחלק מהם כתב מקורות וטעמים. הגאון רבי צדקה חוצין זצ"ל (השני) במכתבו (הובא בספר ישיבות בגדאד ח"א עמ' 437) שבו תיאר את כתיבות ידידו הגאון רבי יחזקאל עזרא רחמים זצ"ל כתב וז"ל: ועוד לו מה שמצא איזה סמך מקצת מנהגי בגדאד ע"פ ותיקים מפי סופרים ומפי ספרים, ומעט מאלו היינו עמו בשעה שאסף וקבץ, עכ"ל. חיבור זה אבד ולא הגיע לידינו. חלק חשוב ממנהגי בבל אסף ר' אברהם בן יעקב ז"ל בספרו 'מנהגי יהודי בבל בדורות האחרונים'. ועלה במחשבה לפני ללקט ולקבץ את מנהגי בבל הקדומים ולכתוב להם מקורות וטעמים, ובמאמר זה לוקטו וקובצו ונאספו למקום אחד, קבלות ומסורות זקני בבל שנשתיירו מדורות קדומים, וביאורים בתלמוד על פי פתגמים ומעשים שהיו שגורים בפי בני בבל, וכן צורת חיים קדומה ומנהגים קדומים חלקם מזמן התלמוד והגאונים שנמשכו עד הדורות האחרונים בבבל, בבתי הכנסת, ובשבת ומועד, בחופה ונישואין ובקבורה ואבלות, וכן נוסחאות קדומות בתפילה ועוד, ותוך כדי ליקוט הדברים נמצאו בס"ד מקורות וטעמים לחלק מהמנהגים בדברי הראשונים והאחרונים.

1 המאמר דלהלן הינו חלק מתוך חיבור שלם שכתבתי בעניין זה הנמצא בשלבי עריכה: ספר נהרות בבל, ובו נקבצו ונאספו מנהגי בבל הקדומים ביום השבת ובמועדים ובשמחות וכן נוסחאות קדומות וקבלות ומסורות של בני בבל מלוקט מפי ספרים וסופרים בתוספת ביאורים והערות.

במסגרת זו לא הובאו מנהגים שהיו בזמן הראשונים בבבל ולא נהגו בהם בדורות האחרונים [כדוגמת מה שנהגו בזמן הגאונים לומר בשחרית של יום כיפור את סדר העבודה (כמובא באוצר הגאונים יומא עמ' 41)], וכן מה שנהגו בזמן הרמב"ם לעמוד בעת קריאת עשרת הדברות (עיין תשובות הרמב"ם ירושלים תרצ"ו סי' מו), או קידושין בטבעת (סידור רשב"ן בהערות לפרק יד הערה 6 ובא"ח ש"א שופטים אות ח, ועיין באוצר הגאונים קידושין חלק התשובות עמ' 9) ועוד], וכן לא הובאו כל מנהגי בגדאד בדורות האחרונים, וסיבת הדבר כי זו מלאכה רבה ועצומה, לאסוף וללקט על סדר השו"ע את כל מנהגי בבל מתוך ספרים רבים, ולכן הובאו ונאספו בעיקר דברים השייכים לתקופות קדומות שנמשכו עד הדורות האחרונים, ובדרך אגב נזכרו גם כמה ידיעות ומנהגים מהדורות האחרונים, ובעז"ה יהיו דברי מאמר זה לתועלת, ולהגדיל תורה ולהאדירה, אכ"ר.

פרק א

מנהגי יום השבת

א. הדלקת נר שבת בשמן שומשמין

בגמרא (שבת כו.) מובא: רבי טרפון אומר אין מדליקין אלא בשמן זית בלבד, עמד רבי יוחנן בן נורי על רגליו ואמר מה יעשו אנשי בבל² שאין להם אלא שמן שומשמין³ בלבד וכו', אלא אין לך אלא מה שאמרו חכמים אין מדליקין, ע"כ. המנהג להדליק בשמן שומשמין נמשך בבבל עד הדורות האחרונים, וכמו שכתב רבינו יוסף חיים בספרו חוק הנשים (פרק מא) הדלקת הנרות מצוה מן המובחר בשמן זית, ובעירנו בגדאד שאין מצוי בה שמן זית מדליקים בשמן שומשמין וקוראים לו סירג', ועטרת ראשנו אבינו חכם אליהו ע"ה היה מביא שמן זית מובחר מעיר דמשק ומדליקים בו בכל לילי השבת⁴ ולילי

2 ומה שמצינו בגמרא (ב"ק כז: ב"מ כג:) שהיה בבבל בית הבד, נראה דהיינו לשמן שומשמין (עיין שו"ת לב חיים ח"ב סי' יד ובהגהות ר"מ שטארשון ב"ב יט. ובתו"ט שם פ"ג ד"ה ובית הבדים).

3 ואפשר דכיון דבבל היא שניה במעלתה לארץ ישראל (עיין כתובות קיא. ואדר"נ פכ"ו), לכן היה להם שמן שומשמין שהוא שני במעלתו לשמן זית, שהרי נזכר במשנה מיד אחרי שמן זית, וכנודע קדימת הסדר במשנה מורה על מעלה (עיין שו"ע או"ח סי' תעג ס"ה, וזית רענן על ילקוט ריש שמואל רמז רע"ז עה"פ להשתחוות ולזבוח), וכן משמע בגמ' (שבת כג.) שהוא חשוב משאר שמנים, וכן כתב בכה"ח (סי' רסד אות לו, ועיין גם בדבריו בסי' תרעג אות יז) וז"ל: ושמן שומשמין הזך הוא קרוב לשמן זית ולכן במקום שאין שמן זית מצוי הוא קודם לכל, עכ"ל. וכן משמע בבא"ח דרושים (ר"פ תצוה) ששמן שומשמין הוא צלול ומאיר יותר משאר שמנים, ע"ש.

4 בספר מנהגי יהודי בבל (ח"א עמ' 93) כתב שמנהג בבל היה לברך אקב"ו להדליק נר של שבת קודש [ומקור למנהג זה נמצא בספר תיקוני שבת (ריגיו תקפ"ד)], וכן כתב רבי דוד ששון בשנת תרנ"ו (קול דודי עמ' 29), וכן הוא בסידור תפילת כל פה (דף קפז) הנדפס בבגדאד תרנ"א. ובספר ברכות שמנים הנדפס בבגדאד בשנת תרס"ה ובו הופיעו נוסח הברכות כתוב: להדליק נר של שבת (קודש), ובמהדורה שנדפסה בשנת תרע"ח תיבת 'קודש' נמחקה לגמרי, וכפי הנראה בעקבות דברי הבא"ח (ש"ש נח אות י) שכתב שנוסח הברכה להדליק נר של שבת, וכן הוא בספרו חוק הנשים ובמקור הערבי הנקרא "קאנון אלנסא" (פרק מא דף פא. בדפו"ר). והרב יפה ללב (יו"ד ח"ה סי' שכח אות א) כתב וז"ל: לנשים שנוהגות לומר להדליק נר של שבת קודש, שהפוסקים שמביאים נוסח ברכה זו של

המועדים כדי שתהיה המצוה מן המובחר⁵, עכ"ל.

ב. פסוקים לפני ערבית של שבת

בש"ת זבחי צדק השלם (ירושלים תשפ"ה, או"ח סי' קכ) בסדר תפילת ערבית של ראש השנה כתב: ואחר שישלים המזמור אומר פסוקים אלו – ימלוך ה' לעולם וגו', יומם יצוה ה' חסדו וגו', כל הנשמה תהלל וגו', ויברכו שם כבודך וכו', ואומר קדיש ברכו ומתפללים ערבית, עכ"ל. וכן מובאים פסוקים אלו לפני ערבית של שבת בסידור תפילת כל פה הנדפס בבגדאד בשנת תרנ"א, וכן הוא בסידור תפילת ישרים לפני ערבית של שבת ויו"ט ור"ה.

בספרד לא נהגו לומר פסוקים אלו, אך בארצות המזרח נהגו לאומרם, וזה מנהג קדום לפני יותר מחמש מאות שנים, במחזור ארם צובה (דף ע:): נמצאו לפני ערבית של שבת ב' הפסוקים 'ימלוך ה' וגו' ו'יומם יצוה וגו' [הפסוקים ויברכו שם כבודך וגו' וכל הנשמה וגו' מופיעים שם (בדף סא:)] בין הפסוקים הנאמרים קודם ערבית של חול], ויש שם עוד פסוקים אחרים, ובסידור כת"י דמשק משנת ש"ד (עמ' 50, ראה אודותיו במאמר הרב אהרן גבאי גר"ו בקובץ זה) פסוק ימלוך ה' וגו' ופסוק ויברכו שם וגו' נמצאים בין הפסוקים שלפני ערבית של שבת. ובסידור התפילה של יהודי פרס (עמ' 3) מופיע פסוק יומם יצוה בסמיכות לתחילת תפילת ערבית של שבת, והעולה מזה שמנהג בבל לומר את הפסוקים הנ"ל קודם ערבית של שבת ויו"ט הוא מנהג עתיק יומין.

ג. כי גבר לפני ברוך שאמר בשבת

בסידור כת"י בגדאד משנת תנ"ז (דף קסב ע"א, וראה אודותיו לקמן פי"ג אות ב) וכן בסידור תפילת כל פה (בגדאד תרנ"א) ובסידור תפילת ישרים אחריו סיום המזמורים הנאמרים קודם ברוך שאמר שהמזמור האחרון הוא מזמור קל"ו, נסמך אליו הפסוק "כי גבר עלינו חסדו וגו'", ונראה שזה מנהג קדמון בארצות המזרח מלפני מאות שנים, כי כן נמצא במחזור

הדלקת נר של שבת ויו"ט אין שום אחד מעלה בזכרונו ומילתו על לשונו לומר מילת קודש, אלא כיון דמילת קודש בא באחרונה לבסוף אחר חתימת מילת שבת אין קפידא וכו', ומהאי טעמא נהגו לברך להדליק נר של שבת קודש, משום דהוזכר קודש נמי בכתוב, וכל שמזכירו הכתוב בציווי המצוה הרי הוא נכלל בברכה, עכ"ל. ובש"ת יביע אומר (ח"ב או"ח סי' טז אות יח) כתב ליישב מנהג זה ע"פ המבואר בחידושי הרשב"א (ברכות יא.) וכ"כ הריטב"א בהלכות ברכות (פ"ז) שמותר להוסיף תיבה בנוסח שתקנו חז"ל כל שהוא מענין הברכה.

5 וכבר אמרו חז"ל (שבת כג:) הרגיל בנר הווין לו בנים תלמידי חכמים, וזכה לבן איש חי שהאיר עיני ישראל בתורתו. וכן היה מעשה עם רבו של הבא"ח כמובא בספר תפארת הלוי (דרוש להפטר שקלים) וז"ל: ושמעתי מעשה שהגביר אברהם סומך אבי מו"ר ועט"ר כמוהו"ר עבדאללה סומך זיע"א היה קונה מדה של שמן ומוסר ביד נוות ביתו לחלק לבעלי בתים בכל ערב שבת להדליק לשבת, והיתה מחלקת בכל ערב שבת לבעלי בתים הנצרכין, וכפי הטבע היו הולכין ומתווספין ליטול שמן בחינם, והשי"ת נתן ברכה בשמן, והיה בעלה מתמיה ואמר לה והלא מזמן הקודם צריך שיכלה השמן ולמה לא תאמרי לקנות מחדש, ואומרת לו עדיין יש ברכה בו, והיה תמה על זה, וידע כי ברכת ה' נשתלחה בו, כי השי"ת מברך במעשה ידי הצדיקים להרבות במצוות ולזכותם, ולזה זכו ברבינו הנזכר זלה"ה, עכ"ל. והובא גם בספר ישיבות בגדאד (ח"א עמ' 115).

ארם צובה (דף פה.) בזמירות ליום שבת צמוד להודו לאל השמים כי לעולם חסדו, פסוק כי גבר וגו', וכן הוא שם (דף קצה:) בזמירות לפסח. וכן בסידור כת"י דמשק (עמ' 173) פסוק כי גבר וגו' צמוד לסיום הלל הגדול בליל הסדר, וכן הוא צמוד שם (עמ' 75) לפסוק הודו לאל השמים במזמורים הנאמרים לפני ערבית של מוצאי שבת, וכן הוא שם (עמ' 170) בפסוקים שלאחר ברכת המזון, הודו לה' כי טוב וגו', הודו לאל השמים וגו', כי גבר וגו'. וכן מנהג בני קוצ'ין שבהודו [שיש ממנהגיהם המבוססים על המנהגים הקדומים בארצות המזרח] לומר לפני ערבית בשביעי של פסח מזמור הלל הגדול, ואחריו אומרים את הפסוק כי גבר וגו' (ארשת שפתינו, אשדוד תש"מ עמ' 30).

ד. פסוקים אחרי שחרית של שבת

נהגו בבגדאד לומר אחרי שחרית של שבת קודם קדיש תתקבל את הפסוקים אל ישוב דך נכלם וגו' מגדל עז שם ה' וגו', כמו שמובא בסידור תפילת כל פה (בגדאד תרנ"א, דף קמ"ג:) ובסידור תפילה שלימה (בגדאד תרס"ו דף קמ"ד), וכן הוא בסידור תפילת ישרים. והמקובל רבי ששון מרדכי זצ"ל בספר דבר בעתו (סדר יום שבת) כתב: מה שנהגו לומר קודם קדיש תתקבל שקודם הוצאת ס"ת פסוק מגדל עז שם ה' בו ירוץ צדיק ונשגב וקדיש ומוציאים ספר תורה, הנה הוא המגדל רומז לשכינה שם אדנ"י, והס"ת הוא שם הוי"ה שהיא התורה שבכתב, ומייחדים קודשא בריך הוא ושכינתיה הוי"ה ואדנות, וכן משמעותו כמ"ש בזוהר, והמגדל הוא שם ה', ששמו של הקב"ה שנקרא בו הוא אדנ"י הנקרא שם, בו ירוץ צדיק שהוא הס"ת, הוי"ה כדכתיב ה' הצדיק, ירוץ לאותו המגדל להתייחד בו, ובזוהר מאי ונשגב, קאי על ההוא מגדל שהיה נשגב באורות העליונים, הממשיך שם ההוי"ה לשם אדנ"י, ולזה יכוון האדם בהנחת ס"ת על המגדל שהיא תיבה, עכ"ל. ובספר חמדת ימים (ח"א פי"ב אות יד, מהדו"ח עמ' רמט) כתב: והמביא אותו אל התיבה בבואו יאמר מגדל עוז וגו', וסוד הדבר נתבאר בזוהר שלח לך דף קס"ד ע"ב וכו', עכ"ל.

ה. פסוקים בקריאת התורה הנאמרים גם ע"י הציבור

בגליון הדובר (בגדאד ט"ו שבט תרכ"ו גליון כב) כתב וז"ל: גם שם [=בערי פרס] ראיתי אשר בקריאת הש"צ פרשת עשרת [=הדברות] כל הקהל עומדים על רגליהם, אשר לא כן בארצנו⁶. רק בשבת זה שבת שירה אשר נהגו בעירנו זאת להרים קולם בג' פסוקים, ה' איש מלחמה וכו', ה' ימלוך וכו', ה' ילחם וכו', אשר לא כן שם, עכ"ל. ויש להוסיף שנהגו כן גם בפסוק ויאמינו בה' ובמשה עבדו, וכן נהגו גם בקריאת התורה בימי התענית שהציבור קורא בקול את הפסוק שוב מחרון אפך וגו'. ומנהג זה המשיכו לנהוג בו בבתי כנסיות של עולי בבל בא"י לאחר העליה הגדולה בשנת תשי"א. וכן נהגו בבית הכנסת "שמש צדקה" בזמן הגאון רבי יעקב מוצפי זצ"ל כמ"ש בקובץ רב ברכות (ח"א עמ' צה).

היסוד למנהג זה הוא קדום מאד, וכנראה שנהגו בו בבבל למעלה מאלף שנים ברציפות, והוא נזכר בדברי רס"ג בסידורו (עמ' שסט) והביאו דבריו בסידור רבי שלמה ב"ר נתן (פכ"ט עמ' רח) ובספר האשכול (מהדורת צב"א ח"ב עמ' 65) ובארחות חיים (הלכות קריאת ס"ת סי' קמא) ובאבודרהם (פכ"ט), שיש עשרה פסוקים שהציבור קורא בקול רם, ואחרי כן חוזר הקורא בתורה לקרוא אותם, ע"ש. ג' הפסוקים הנ"ל מופיעים שם, וכן מופיע שם הפסוק ויאמינו בה' וגו', וכן פסוק שוב מחרון אפך [ונוסף שם י"ג מידות, וכן מנהג האשכנזים לומר שוב מחרון אפך וי"ג מידות בקול, ועיין בספר חסידים (סי' רנ) ומגן אברהם (סי' תקס"ו ס"ב). ובתשובת הרמב"ם (פאר הדור סי' צ) כתב שדבר זה הוא מנהג החזנים ואין חיוב לנהוג כן, וגם אין איסור לנהוג כן, ע"ש, וכן נזכר מנהג זה בקריאת התורה שבתעניות ציבור, בדברי החיד"א בספר לדוד אמת (סי' י אות י), וכן מנהג אלג'יר ומרוקו (כמ"ש בספר עלי הדס עמ' 651). רוב הפסוקים הנ"ל שבסידור רס"ג הזכירים בספר כתר שם טוב (ח"א עמ' שיז) שכן נוהגים הספרדים ע"ש. וכן מנהג לוב שהציבור אומרים בקול רם את פסוקים הנ"ל בשבת שירה [ומוסיפים עוד פסוקים], כמ"ש בספר השומר אמת (פט"ו סי' ה) ובספר נחלת אבות (עמ' סג) ע"ש.

ו. הפטרת שמות ובא

בספר מסע בבל (עמ' קצו) כתב: יצויין שההפטרות לפרשת שמות ופרשת בא שונות מהרגיל והן נדפסו במחברות קטנות בבגדאד ובבומבאי לצורך הקרואים, עכ"ל. וכן כתב עוד (עמ' ריח) וז"ל: בפרשת שמות מפטירין בן אדם הודע את ירושלים ובפרשת בא בעת ההיא יובל שי, עכ"ל. וכן בספר אדרת אליהו לרבינו יוסף חיים נדפסו החידושים על הפטרות אלו כפי מנהג בבל.

כמנהג בני בבל בהפטרת פרשת שמות, כן הוא ברמב"ם סוף ספר אהבה, ובאבודרהם בשם יש מפטירין, ובספר השלחן ובסידור רשב"ן, ובסידורי תימן, וכן נהגו בלוב ואלג'יר וג'רבא (עיין בספר השומר אמת סי' כג אות ה) ותוניס ובפאס בקהילת הותיקים שמלפני גירוש ספרד, ופרס ובוכרה [וכתב הלבוש (או"ח סי' תצג) שהוא מנהג קדום, וכבר בזמן התנאים היו שנהגו בהפטרות הודע את ירושלים לפרשת שמות].

וכמנהג בני בבל בהפטרות פרשת בא, כן הוא ברמב"ם סוף ספר אהבה ובסידור רשב"ן ובספר השלחן ובאבודרהם בשם יש מפטירין ובספר האשכול בשם רבינו שמואל הנגיד [ובמחזור רומא מתחיל בפסוק בעת ההיא יובל שי וכן הוא בסידורי תימן בשם יש נוהגין, וכן מנהג בני בבל]. וכן נהגו להפטיר בני איטליה ואלג'יר ולוב וג'רבא ותוניס ובני פאס בקהילת הותיקים שמלפני גירוש ספרד (מקורות לכל זה נמצא ברמב"ם הוצאת הר"ש פרנקל ובאנצ"ת בנספח שבסוף ח"י ובספר עלי הדס עמ' 360).

ז. ספר הפטרות

בספר שרשי מנהגי אשכנז (ח"ג עמ' 204 ואילך) הביא שבבבל בזמן הגאונים נהגו להפטר מתוך ספר הפטרות, וכן היה נהוג בזמן הראשונים בספרד ובצפון אפריקה [וכן נהגו בפאס כמו שהעיד מהר"א אזולאי (הגהות על לבוש או"ח סי' רפד)], אך בדורות האחרונים בקהילות הספרדים וצפון אפריקה קראו את ההפטרה מתוך החומשים הנדפסים, כמובא בחקרי לב (או"ח סי' נז) ובספר ויקרא אברהם (חו"מ סי' מט), אבל בבבל המשיך המנהג והיו קוראים את ההפטרה מתוך ספר הפטרות כתוב על קלף בגלילה, וכן נראה מדברי הרב פעלים (ח"ד או"ח סי' לג) וכף החיים (סי' רפד אות ג).

שוב ראיתי את דברי החיד"א בספר לדוד אמת (סי' יח אות ו) שכתב וז"ל: בעיה"ק ירושלים ת"ו נהירנא כד הוינא טליא שעשו ספר הפטרות, וצוה הרב המובהק מור קשישא מהר"א נחום שישנו הרימונים מרימוני ס"ת, וכמדומה שעשאו מנחושת, עכ"ל, ונראה מדבריו שספר הפטרות היה דבר נדיר בא"י.

ח. ברוך מקדש השבת

כתב רבי עזרא דנגור בספר מנחה בלולה (נדפס בספר בני חיי ירושלים תשס"ז עמ' צח) וז"ל: תיכף לקידוש סעודה, ויטול ידיו וכו' ויברך ענט"י, ואח"כ יאמר עיני כל אליך וגו' פותח את ירך וגו', ברוך מקדש השבת וישראל והזמנים, בא"י אמ"ה המוציא לחם וכו', עכ"ל. ובהערות שם (הערה 219) כתוב: כך הוא מנהג בגדאד, ומה שנהגו להוסיף ברוך מקדש ישראל וכו' ובשבת ברוך מקדש השבת וישראל, הביאו רבינו המחבר בכל הסידורים והמחזורים שערך והדפיס, וכן הוא בסידורו הפרטי לחול ולשבתות הכתוב בכת"י, אלא ששם הביאו מיד אחר אמירת מזמור לדוד שלאחר הברכה ענט"י, והוסיף לפניו: ואחר כך יש אומרים ברוך מקדש השבת וכו'. ומקור מנהג זה מבוסס כנראה על מנהג קדום מתקופת הגאונים ומוזכר בשו"ת הגאונים שערי תשובה (סי' קטו) בשאלה שנשאל רב האיי גאון, דהיו אומרים מקדש השבת מיד אחר ברכת הגפן קודם השתיה, ושם נפסק דאין לעשות כן דהוי הפסק ומנהג שטות הוא, ומוזכר גם בספר העיתים (סי' קמג וסי' קצו) ובספר המנהיג (סי' מד) ובכל בו (סי' לט) ובארחות חיים (דין סעודת שבת) ובספר יפה ללב (ח"ב סי' רפט) עכ"ל.

ועיין בפסחים (קו). בעובדא דרב אשי דאיקלע למחוזא ששם רמוז המקור למנהג הקדום שנהגו בתקופת הגאונים להוסיף ברכה נוספת אחרי ברכת הגפן בקידושא רבה, ובדברי רב האיי הנ"ל נזכר שבבצרה עדיין נוהגים במנהג מחוזא [ועיין לקמן (פ"ד אות ז בהערה)] בדברי הרב שב"ח על מקום העיר מחוזא שהיא בדרומה של בבל כמו העיר בצרה, ואולי לכן נשאר בה מנהג זה]. וכן בשו"ת הרדב"ז (ח"ח סי' לט) מבואר שנהגו לומר לפני הקידוש "ברוך מקדש השבת", ואפשר שהוא זכר לברכה הנוספת שנהגו במחוזא, ונשארה רק החתימה בלא שם ומלכות, ונאמרה במקום שאין בו משום הפסק.

ט. סדר לימוד ליום השבת

כתב מרן בבית יוסף (או"ח סי' רצ) וז"ל: בתנחומא ויקהל משה וכו', אמר להם הקב"ה לישראל אם אתם נקהלים בכל שבת ושבת בבתי כנסיות ובתי מדרשות וקורין בתורה ובנביאים מעלה אני עליכם כאילו המלכתם אותי בעולמי וכו', ומכאן סמכו בכל תפוצות הגולה להתקבץ בבתי כנסיות לקרות מקרא ולדרוש בדברי אגדה אחר סעודת שחרית, עכ"ל. וכן כתב שם בשו"ע וז"ל: אחר סעודת שחרית קובעים מדרש לקרות בנביאים ולדרוש בדברי אגדה ואסור לקבוע סעודה באותה שעה, ע"כ. ובכף החיים (שם אות יג) הביא דברי הבית יוסף וכתב: ועל כן נוהגים לחלק הנביאים והכתובים כמנין הפרשיות ולקרותם בכל שבת חלק השייך לאותה פרשה ולסיימם בשמחת תורה עם הפרשיות, עכ"ל.

במנהג זה נהגו בני בבל כנודע, וכמופיע בלוח שבסוף סידור תפילת ישרים. ובספר מסעי ישראל העיד על מנהג בני בבל בשנת תר"ח, וז"ל: ביום השבת בבוקר הולכים לבית הכנסת להתפלל אח"כ ישובו לבתיהם ואוכלים פת שחרית ואז קוראים בספר הנביאים ויש שסיימו את התנ"ך יחד עם סיום פרשיות התורה, סימון הפרקים שנאמרו בכל שבת נדפס בסידורים ובקונטרסים מיוחדים, עכ"ל. ובספר נ"ך (ונציה שע"ז) שהיה בבגדאד נמצא כתוב מלפני קרוב לשלש מאות שנים סימון החלוקה לכל שבת לפי סדר הלימוד הנהוג במשמרה. בתיאור על בגדאד מהתקופה הסמוכה למלחמת העולם הראשונה (מאת ראובן סומך, המאמר נמצא בספריית מרכז מורשת יהדות בבל) כתוב: אחרי סעודת שחרית בקעו קריאות התנ"ך מכל חלון במנגינתן העריבה, עכ"ל. עוד כתב שם שהתלמידים בתלמוד תורה במשך השבוע הכינו את הפרקים של הנ"ך של המשמרה שילמדו ביום השבת.

בשנת תר"נ לערך נדפס בבגדאד קונטרס סימן טוב, אשר בשערו נכתב: והוא סימני פסקי נביאים וכתובים ומשניות ע"פ סדר הפרשיות כפי מנהג ק"ק בגדאד יע"א. ובהקדמה כתוב: כתב הרב גאון עוזינו כמוהר"ר חיד"א זלה"ה בספר מורה באצבע אות קי"ח שיזהר לקרוא מקרא כל כ"ד תנ"ך חלילה, והראשונים היו קוראין לכ"ד מקדש יה. וכן המנהג פה בגדאד לקרוא כל התנ"ך מידי שנה בשנה ומחלקין הנביאים והכתובים על סדר הפרשיות כפי הסדר הערוך פה בהקונטרס הזה וכו', עכ"ל.

ובלוח דבר בעתו (תש"פ בהקדמה עמ' 74) כתב: בשבתות שובץ גם סדר הלימוד למנהג בגדאד ואגפיה, והוא גם מנהג ותיקין קדמון בק"ק תימן (א"ה זה טעות, ובתימן לא נהגו בזה) ופרס [בחלקן נהגו ללמוד תיקון זה בתוך שנת האבל מדי שבת בשבתו, פרט לשבתות המועדים], בו חולקו נביאים וכתובים וששת סדרי המשנה לכל השנה כך שמסיימים אותם בסוף השנה, עכ"ל.

גם בסידור שער בנימין כמנהג דמשק (עמ' 448) כתוב: בשבת אחרי הצהרים נהגו לקרוא סדר המשמרה הכולל קריאת התורה (פרשת השבוע של השבוע הבא), נביאים וכתובים ומשניות ובמשך השנה מסיימים קריאת כל התנ"ך וששה סדרי משנה, עכ"ל, ומובא שם כל סדר קריאת המשמרה של תנ"ך ומשניות כמו שמובא בסוף סידור תפילת ישרים. גם בני לבנון נהגו בקריאת המשמרה כמובא בספר צופה פני דמשק (עמ' 391) וכן הוא מנהג בני כורדיסטאן כמובא בספר ילקוט מנהגים (עמ' 344) וז"ל: אחרי הסעודה השניה הולכים לבתי האבלים לקרוא משמרה סדר הפרשה השבועית מן הנביאים ומן הכתובים והמשנה, עכ"ל.

וכן מצאתי בספר נוה שלום (או"ח דיני שבת אות יג יד) עדות על המנהג בנוא אמון היא אלכסנדריה שבמצרים, וז"ל: אחר סעודה קובעים מדרש לקרות בנביאים וכו', נהגו פה העירה באיזה בתי כנסיות שבאים וקורין תנ"ך ומשנה, ורבים מאנשי הקהילה הקדושה הזאת עושים בבתייהם לימוד המשמרה הזאת בשבת שבעה ושבת החודש ותשלום השנה וכן בכל שנה בשבת שחל בו יארציי"ט, עכ"ל בקיצור, ועיין בספר אבן ספיר (ח"א דף יא:). ונראה שהדברים אמורים על הסדר הנ"ל של השלמת הנ"ך והמשניות בכל שנה.⁷

המקור הקדום ביותר לסדר לימוד זה נדפס בקושטא בשנת ת"ד בספר כף נחת, וכתוב שם בתחילת הספר בזה"ל: גם סודר להם בסוף הספר סדר המשמרה ערוכה כל ושמורה לכל יום ויום תורה נביאים וכתובים, עכ"ל. והביאו בספר קונטרס היחיאלי. וכן הדפיס את סדר משמרה זו הגאון רבי נתן נטע הנובר הי"ד תלמיד מהר"ח הכהן מארם צובה תלמידו של מהרח"ו, ובספר שערי ציון שנדפס בפראג שנת תכ"ב כתב בתחילת הספר וז"ל: שער ד' יתבאר בו וכו' וסדר הלימוד בכל ימות השנה על הסדר תורה ונביאים וכתובים משנה ופוסקים כאשר הם נוהגים בארץ הקדושה ובתוגרמה מפי תלמידי האר"י זלה"ה, עכ"ל. ובתוך הספר בשער ד' כתב: תיקון הלימוד אנ"ך משנה וטור. גרסינן בפ"ק

7 גם בק"ק טריפולי שבלוב נהגו ללמוד תנ"ך בשבתות, אך באופן וסדר אחר, וכמו שכתב מהרא"ח אדאדי בספר ויקרא אברהם (קונטרס מקום שנהגו עיני שבת אות ב) וז"ל: אמרו רז"ל לא ניתנו שבתות וימים טובים לישראל אלא ללמוד בהם תורה, ופסקו מרן בסימן ר"ץ לקבוע מדרש אחר סעודת שחרית ונהגו בפה העירה יע"א שאחר סעודת שחרית תכף הולכין כמה בני אדם לבית הכנסת אחת ולומדין פרשה שמו"ת של שבת הבאה עם השר"ח [- תרגום ערבי] וההפטרה ואח"כ לומד להם חכם אחד סימן אחד מהנביאים או שנים על הסדר, וקורא הפסוק לבדו ואח"כ כל הקהל שוניין אותו, ואח"כ קורא הפסוק לבדו בשר"ח ושוניין אותו וכן על זה הדרך, אלא שבכל שנה מאחר פסח ואילך במקום הנביאים לומדין משלי ומחלקין אותו עד שבת הסמוך לחג עצרת ולומדים אותו בשר"ח כנזכר בנביאים, ובאותו שבת לומדים מגילת רות כנזכר, ומאחר עצרת ואילך חוזרים לסדרם של נביאים, עד מעלה מטה סוף סיון או תחילת תמוז לומדין איוב כנזכר עד שבת הסמוך לט"ב, ובאותו שבת לומדין איכה, ובשבת הסמוך לסוכה קהלת, ובשבת שקודם פורים לומדים מגילת אסתר כנזכר, ומהשבת ההוא ואילך לומדים שיר השירים בתרגום יונתן בן עוזיאל ובשר"ח וכו', עכ"ל. גם בסידור כת"י דמשק משנת ש"ד (עמ' 225) כתוב כפי מנהג זה לענין לימוד ספר איוב, וז"ל: ומשבת שיהיה ראש חדש תמוז בתוכה קורין איוב עד תשעה באב ובשבת איכה חוזרין אותו כולו, עכ"ל.

דע"ז אמר רב תנחום בר חנילאי לעולם ישליש אדם שנתיש שלישי במקרא שלישי במשנה שלישי בגמרא, ופירש רש"י ז"ל שני ימים מקרא ושני ימים משנה ושני ימים גמרא, וכן בכל שבוע ושבוע. ויש אומרים בכל יום צריך לקרות מקרא משנה גמרא, לכן ראינו לכתוב פה מה שיקרא מהמקרא שהם תורה נביאים וכתובים בכל שבוע ושבוע וכן מהמשניות, והוא מסודר איש מפי איש, ובמקום גמרא ילמוד בדברי הפוסקים המפורסמים אשר מימיהם אנו שותים, הלא הם הרמב"ם והטור עם בית יוסף, והם מסודרים על סדר הפרשיות, והוא מקובל מפי רבנים גאוני ארץ זלה"ה, עכ"ל.

בדורות האחרונים נהגו בסדר לימוד זה רק בשבתות ולא בכל יום ויום ימות השבוע, וכפי הנראה הטעם הוא מפני שביום השבת היה יותר זמן פנוי לזה [ואפשר שסמכו בימות החול על הלימוד בחוק לישראל]. גם בלימוד הרמב"ם והטור המופיע בשערי ציון הנ"ל לא נהגו, ונראה שגם זה מסיבת חוסר הזמן, וכיוצא בזה גם את סדר הלימוד במשנה בדור האחרון רבים הפסיקו ללמוד ונשארו רק עם לימוד הנ"ך. בא"י ובתוגרמה לא ראינו ולא שמענו שנהגו בסדר לימוד זה, וכנראה שנשתכח במאות השנים האחרונות, ונשאר המנהג בבבל וכורדיסטאן ופרס ודמשק ולבנון ומצרים.

סדר הלימוד בספרי הנביאים והכתובים הוא לפי סדרם הנזכר בגמרא (ב"ב יד:), ולא לפי הסדר הנדפס בדפוסים שהוא שונה, אבל חלוקת הלימוד היא לפי סדר הפרקים שהשתרשה ע"י המדפיסים לפני כחמש מאות שנים. לחלוקת סדר לימוד זה אין קביעות, שפעמים הקריאה ארוכה ופעמים קצרה, וכעין מה שכתב בספר עוד יוסף חי דרשות בפתיחה הרביעית על הסדרים שבספר התנ"ך.

ושמעתי דנמצא מקור קדום למנהג זה לסיים כל התנ"ך כל שנה בשיטה על מועד קטן (טו:) לתלמיד רבי יחיאל מפריש, שכתב: הוה קא פסיק סדרא קמיה דרב יהודה, הם היו רגילים לקבוע בנביאים סדרים סדרים כמו שיש בחמשה חומשי תורה, והיו מתכוונים לגומרו פעם אחת בשנה, וכן היו עושים מן הכתובים, עכ"ל.

גם בספר סדר היום כתב שראוי לסיים כל שנה את התנ"ך ע"ש, ובסוף ספר חומת אנ"ך ח"ד דפוס ראשון כתוב: סדר הלימוד, זה סדר הלימוד למי שרוצה לזכות את עצמו בכל שנה ושנה כל חמשה חומשי תורה וג"כ נביאים וכתובים ועוד שיתא סדרי משנה, יחלקם חלק חלק לכל שבוע ושבוע, והמסכתות נחלקות כפי ענין של אותו הפרשה, עכ"ל. ובהקדמת ספר מעם לועז על יהושע כתוב שבשנת קנ"א שחרבו רוב קהילות ספרד בגזירות ורבים נהרגו וחלקם נאנסו להשתמד וחוללו בתי כנסיות וספרי תורה, נצלו מפרעות אלו היהודים אשר בקהילות מחוז אראגון, בזכות שהיו עוסקים בלימוד ספרי הנביאים והכתובים, ע"ש.

יש להוסיף שבני בבל היו בקיאים במיוחד בידיעת התנ"ך, ובספר ישיבות בגדאד (ח"ב עמ' 560 הערה 101) כתב: רבים מחכמי ורבני בבל דקדקנים ובעלי מסורה גדולים היו, המעיין לאורך חיבור זה יראה כי רבים נשתבחו במעלה זו, מפני שלימוד התנ"ך בדקדוקו ובטעמיו הושרש להם מילדותם, ולא מעטים מיהודי העיר היו יודעים תנ"ך כמעט בעל פה, עכ"ל, ועיין שם (וכן בעמ' 165 ועמ' 288 ועמ' 311 ועמ' 378 הערה 11 ועמ' 499 ועמ' 544 ועמ' 548 ועמ' 560 ובח"א עמ' 120 ועמ' 297) מעשים ועובדות על גודל ידיעתם ושליטתם המופלגת בתנ"ך של חכמי בבל.

וכתב רבינו יוסף חיים בספר מים חיים (פ"ג עמ' 171) וז"ל: עתה בזה הזמן תהלות לאל יתברך לא יש עמי ארצות אשר נמצאו בדורות הראשונים, ואפילו הדיוט שבישראל יודע ללמוד לפחות מקרא נביאים וכתובים, ורוב אנשי עירנו יודעים גם כן ללמוד מן תורה שבעל פה גם כן, עכ"ל [ואולי הדברים אמורים בעקבות הרבצת התורה המופלגת של רבינו הגדול רבי עבדאללה סומך זצ"ל, וכמו שכתב עליו בספר זכרון חיים מהדו"ק (והובא בספר ישיבות בגדאד ח"א עמ' 331) וז"ל: לכן זכה להגדיל תורה ולהאדירה, וזיכה את בני דורו בלימוד התורה, שלא נשאר אחד בעיר שיקרא עם הארץ דאורייתא, עכ"ל].

על זמן הראשונים העיד בסיבוב רבי פתחיה מרגנשבורג וז"ל: ואין עם הארץ בכל ארץ בבל ובארץ אשור ובארץ מדי ופרס שלא יודע כל עשרים וארבעה ספרים וניקוד ודיוק וחסרות ויתרות, כי החזן אינו קורא בתורה, אלא מי שיעמוד לספר תורה הוא קורא, עכ"ל. וכן מצינו בזמן התלמוד כמו שכתב ביד רמ"ה (סנהדרין כד.) וז"ל: בבל לית בה עניות תורה, דאמר רבי יוחנן בבל כלולה במקרא וכו' ע"כ. ומתבאר מדבריו דגם בזמן התלמוד היו אנשי בבל בקיאים במקרא.

י. פסוקים לפני ההבדלה

מנהג בגדאד בסדר ההבדלה לומר בסמיכות לברכת הגפן את הפסוקים: אנא ה' הושיעה נא אנא ה' הצליחה נא, ברוך הבא וגו', עד הודו לה' כי טוב וגו', כמופיע במחזור כיפור תמים (דף רסב.) ובסידור תפילת ישראל. בשאר סידורי הספרדים כמו תפילת החודש ובית עובד אין פסוקים אלו מופיעים. מנהג אמירת פסוקים אלו לפני ההבדלה הוא קדום, ונהגו בו מאות שנים בארצות המזרח, וכמופיע בסידור כת"י דמשק (עמ' 78). וכן כתוב בספר מקבציאל הנד"מ (פרשת ויצא אות מג) וז"ל: נהגו לומר קודם ההבדלה: הנה אל ישועתי, ליהודים היתה אורה, כוס ישועות אשא, והכל הוא לסימן טוב, ואין חובה בדבר, על כן כל מקום יעשו בזה כפי מנהגם, ופה עירנו יע"א נוהגים להאריך בכמה פסוקים ועוד בקשות טובות קודם ההבדלה⁸, עכ"ל, וכוונתו לפסוקים אנא ה' הושיעה נא וכו'.

8 ואגב הדברים אכתוב מה ששמעתי שאחרי שהגיע החשמל לבגדאד בכל בתי הכנסיות שם נהגו לברך ברכת מאורי האש על חשמל, וכפי הנראה עשו כן כדי להחדיר ולהודיע בקרב ההמון שחשמל דינו כאש ואסור

פרק ב

מנהגי ברכת החודש וברכת הלבנה

א. זמן אמירת ברכת החודש

כתב בכף החיים (סי' תיז אות א ואות ב) וז"ל: שבת שקודם ראש חודש אחר קריאת ההפטרה קודם אשרי מכריז שליח ציבור ומודיע להקהל באיזה יום יחול ראש חודש וכו', אבודרהם. ואומר תחילה יהי רצון וכו', עכ"ל. וכן כתוב במחזור ויטרי (עמ' 173) ובכל בו (הלכות שבת סי' לז), ועוד ראשונים. וכן הוא מנהג הספרדים והאשכנזים, וכן הוא בכל הסידורים.

אבל מנהג בני בבל וכן נדפס בסידור תפילת ישרים שברכת החודש נאמרת בעת פתיחת ההיכל לפני קריאת התורה, ודבר זה הוא מנהג קדום שכן נהגו מאות שנים בארצות המזרח, וכמובא במחזור ארם צובה (דף קיא:), וכן נהגו שם עד הדור האחרון (מנהגי אר"ץ, ירושלים תשפ"ד, עמ' סז), וכן הוא בסידור כת"י דמשק משנת ש"ד. ובסידור עוד יוסף חי נתן טעם למנהג זה, כי שעת פתיחת ההיכל היא עת רצון, ולכן טוב לבקש אז את הבקשות הנאמרות בברכת החודש.

ב. נוסח ברכת החודש

בברכת החודש נדפס בכל הסידורים לומר: יהא לנו יום ראש חודש פלוני ביום פלוני [וכשיש ב' ימים אומרים ולמחרתו ביום פלוני]. אבל מנהג בני בבל להוסיף ולומר חדושיה וקבועיה ומניניה ביום פלוני, וכשיש ב' ימים אומרים חדושיה ביום פלוני וקבועיה ומניניה ביום פלוני, וכן הוא בסידור תפילת כל פה [בגדאד תרנ"א].

מנהג זה הוא קדמון מלפני מאות בשנים בארצות המזרח, וכמובא במחזור ארם צובה שנדפס בשנת רפ"ז (דף קיב). וז"ל: מדכר עבדיכון קדמיכון קהלא קדישא הדין, ריש ירח פלוני הוא יום פלוני, מניניה וקבועיה וכו', ואם הוא שני ימים אומר: דהוא יום פלוני קדושיה, ויום פלוני מניניה וקבועיה וכו', עכ"ל [וכן היה שם המנהג עד הדור האחרון בבית הכנסת הגדולה והעתיקה (דרך אר"ץ עמ' נג, ומנהגי אר"ץ ירושלים תשפ"ד, עמ' סז)]. וכן הוא בסידור כת"י דמשק וז"ל: אחר שמשלים שליח ציבור תפילת שחרית מוציאין ספר תורה וכו', ואומר וכו' מדכר עבדיכון קדמיכון קהלא קדישא הדין, די ירח מרחשון והוא יום כך וכן, וקדושיה ומניניה מיום כך וכך וכו', עכ"ל.

וכבר נמצא לזה מקור קדום שכן נהגו לומר בברכת החודש בדברי שבלי הלקט (ערוגה קסח) וז"ל: ומפני זה אנו אומרים שיש לנו ראש חודש פלוני יום פלוני בשבת ויום

להדליקו בשבת, וכידוע כן היה גם מנהג הגאון רבי חיים עוזר זצ"ל בעל שו"ת אחיעזר מטעם זה (כמ"ש בשו"ת כוכבי יצחק ח"א סי' יא), אבל בבית הכנסת שבישיבת בית זילכה שכל המתפללים בו היו תלמידי חכמים ומדקדקים במצוות לא היה צורך בזה, ושם לא שינו מהמנהג הקדום וברכו על נר ולא על חשמל.

פלוני בשבת, וחשבוניה ומניניה יום פלוני, להודיע כי יום שלשים אנו מקדשים לקדש החודש בזמנו, ויום שלשים ואחד אנו מקדשין להיות מונין ממנו, ושניהן נקראין ראש חודש, זה לקידוש וזה למנין, עכ"ל. וכן במחזור ויטרי (עמ' 173) כתוב: ראש חודש פלוני יום פלוני, ואם הוא שני ימים אומר ויום פלוני חשבונו של יום פלוני, עכ"ל [ובמחזור ויטרי מהדורת אוצר הפוסקים (ח"א עמ' רפז) הביאו חילופי נוסחאות מכת"י שגם כשראש חודש יום אחד אומרים חשבונו של יום פלוני].

ובספר כתר שם טוב (ח"ב עמ' תל) כתב: ובמחזור רומא הכרזת ראש חודש היתה כך [ועדיין נהוג כן ברומניא], הקול כל עמא הבו דעתיכון למשמע קל קידוש ירחא, די בכך וכך בשבת, חושבניה ומניניה בכך בשבת, עכ"ל. וכעין זה בסידור תפילות השנה למנהג קהילת רומניא (ונציה רפ"ג דף לד.) וז"ל: ריש ירחא דפלוני בכך וכך בשבת, חושבניה ומניניה בכך בשבת, עכ"ל. ובאוצר התפילות (ח"א עמ' 710) כתב: ובמחזור בני רומא וכו', ראש חודש פלוני יום פלוני ויום פלוני, בחשבון רבותינו יום פלוני [כלומר שהתחלת חשבון החודש היא יום פלוני], עכ"ל.

ואגב אכתוב מעשה נפלא שאירע בבגדאד שסיפר חכם דוד כדורי נר"ו, שפעם אחת לא ידעו את זמן המולד כדי להכריז קודם ברכת החודש כנהוג, והיה שם הגאון רבי ששון דנגור זצ"ל (חמיו של הגאון רבי יהושע משה זצ"ל ושל הגאון רבי יעקב מוצפי זצ"ל) וחישב במקום בראשו את כל המולדות מעת בריאת העולם ועד החודש שאליו הגיעו. וראה בספר ישיבות בגדאד (ח"א עמ' 423) העתק מלוח עיבור מכת"י הגאון רבי יעקב שאול זמיר זצ"ל וכתב שם: זה הלוח עשה אותו ח"ר ששון משה דנגור נ"ע שנת תרצ"א, מולד תוהו היה בהר"ד וכו' עיי"ש, ומחשב בפתקה אחת את זמן המולד בצירוף של תתר"פ חדשים ואת הימים החלקים והשעות, באופן שמגיע במהירות מבריאת העולם למולד של אלפי שנים אחריו, יעו"ש.

ג. מזמור השמים מספרים קודם ברכת הלבנה

כתב בספר עלי הדס (מהדו"ק עמ' צ) וז"ל: נוסח ברכת הלבנה, אין מנהגנו כלל [בתוניס] לפתוח במזמור השמים מספרים וזה אחד המנהגים המיוחדים לעדות בבל וארם צובה שנכנס לאחרונה בסידורים, ראה לדוגמא בבא"ח (ש"א עקב אות ט) שכתב לגבי ברכת החמה: ותחילה יאמר מזמור השמים מספרים בניגון כמו הניגון שאומרים פה עירנו קודם ברכת הלבנה, עכ"ל, וכן ראיתי בסידור בית ישראל הנדפס בבגדאד בשנת תרפ"ד שכותב: המנהג פה בגדאד לומר קודם ברכת הלבנה מזמור השמים מספרים [ולגבי ארם צובה, כן כתב בספר דרך ארץ], ועיין בכה"ח (ס' תכו אות יד) שהביא מנהג זה ולא ציין כל מקור, כל קבל דנא מזמור זה לא הובא בכל הסידורים הישנים שראיתי, הן מחו"ל חוץ מבגדאד כאמור, הן מארץ ישראל, עד שהכניסו בתפלת ישרים, עכ"ל.

גם בסידור תפילת כל פה שנדפס בבגדאד ע"י רבי שלמה בכור חוצין בשנת תרנ"א הובא מזמור השמים מספרים קודם ברכת הלבנה, גם בסידורים משאת בנימין (ירושלים תרס"ו עמ' קסז) ועבודת התמיד (ירושלים תרס"ח דף רמו:) עם תרגום לשפה הפרסית מופיע בו מזמור השמים מספרים לפני ברכת הלבנה, אע"פ שכל הסידור הוא כמנהג הספרדים, ואולי גם בפרס נהגו לומר מזמור זה קודם ברכת הלבנה.

מקור קדום לזה מצאנו במחזור ארם צובה (דף קמ.) ששם כתוב: וסדר אמירתה כך הוא, עומדים **החזנים** ואומרים למנצח מזמור לדוד השמים מספרים וגו'. ובסידור דמשק (עמ' 80) כתוב שהקהל יוצאים מבית הכנסת ואומרים מזמור השמים מספרים קודם ברכת הלבנה. ונמצא שמנהג קדום הוא בארם צובה שברכת הלבנה נאמרת ע"י החזנים בקול רם, וכן נהגו בבגדאד עד הדור האחרון שברכת הלבנה לא נאמרת ע"י כל הקהל יחד כנהוג כיום, אלא על ידי החזן ואחריו עונים הקהל, וכמובא בשו"ת זבחי צדק השלם (ירושלים תשפ"ה, או"ח סי' פא) וז"ל: על מנהג שנהגו בעיר שלנו בעת ברכת הלבנה שקודם ברכת הלבנה אומרים מזמור השמים מספרים כבוד אל וכו', וכך מנהגנו שהש"צ אומר השמים מספרים כבוד אל, והקהל עונים ומעשי ידיו מגיד הרקיע יום ליום יביע אומר עד כאן, וחוזר הש"צ ואומר מה שאמרו הקהל ומעשי ידיו וגו' וכן על זה הדרך עד סוף המזמור חצי פסוק והקהל עונים חצי הפסוק ששאר וחצי הפסוק של פסוק השני וכו', עכ"ל. ובבא"ח שם כתוב לגבי ברכת החמה וז"ל: קודם הברכה יעמדו הקהל והחזן במקום אחד על הגג, ותחילה יאמרו מזמור השמים מספרים כבוד אל כולו, בניגון כמו הניגון שאומרים פה עירנו קודם ברכת הלבנה וכו', עכ"ל.

ד. אמירת צורי בעוה"ז וגואלי לעוה"ב

בסידור בכתובת יד של המקובל ח"ר ששון מרדכי ע"ה שנכתב בשנת תק"ל נמצא לפני ברכת הלבנה מזמור השמים מספרים, ואחרי הפסוק שבסיום המזמור יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך ה' צורי וגואלי, נוסף: צורי בעולם הזה וגואלי לעולם הבא, וכן נדפס בסידור תפילת ישרים וזה ע"פ מנהג בני בבל. המקור לזה הם דברי רז"ל במדרש שוחר טוב על פסוק זה, ובארצות המזרח נהגו להוסיף פיסקא זו אחרי פסוק יהיו לרצון, וכמו שמופיע בסידור ארץ ישראל מראשית תקופת הראשונים בבקשה שבברכות השחר (גנזי קדם ח"ג תשס"ז, עמ' 109 ואילך) וכן הוא בקטע מנוסח א"י (T-S NS 271.130) בתוך לקט פסוקים לפני ערבית למוצ"ש אחרי הפסוק ה' צורי וגואלי. וכן הוא בספר נוסח התפילה של יהודי פרס בתפילת העמידה (עמ' 17) ובפסוקים לפני הוצאת ס"ת מתורת ה' תמימה עד ה' צורי וגואלי (עמ' 233) וכן נמצא בקטע מסידור א"י (CUL T-S NS 154) שגם מביא פסוק זה במקום זה לאחר העמידה: "... לעשות רצוןך כרצונך, יהיו לרצון... וגואלי, צורי <בעולם הזה> וגואלי <לעולם הבא>," וכן נמצאת פיסקא זו אחרי פסוק יהיו לרצון בכת"י מלפני כאלף שנים ומובא בספר הלכות א"י מן הגניזה (מהדורת מרגליות עמ' קלח).

ה. מנהגים נוספים בברכת הלבנה

א. כתב בבא"ח (ש"ש ויקרא אות כה) וז"ל: ופה עירנו בגדאד יע"א נוהגים לדלג הדילוגים באומרם סימן טוב תהי לנו, ואנא עבדא עושה כמנהג העיר, אך כשאני אומר כשם שאנחנו מרקדים אדלג עוד שלשה דילוגים, וכן אני מורה לאחרים, ומנהגנו פה לדלג שלשה דילוגין כשאומרים דוד מלך ישראל חי וקיים, עכ"ל.

ב. עוד כתב בבא"ח (שם אות כז) וז"ל: כתוב בספר כתר מלכות דראוי עתה לומר פסוק והיה אור הלבנה וגו' עכ"ד וכו', עכ"ל, ע"ש הטעם ע"פ הסוד. ונראה שע"פ דבריו נהגו בבבל לומר את הפסוק והיה אור הלבנה וגו', ואחר פסוק זה אמרו את הפסוק ותעדי זהב וכסף וגו', ובהערות לספר כתר מלכות (מהדורת סאלם ירושלים תשע"ד עמ' 37 הערה 51) הובאה עדות שהגאון רבינו יוסף חיים היה אומר פסוקים אלו לאחר ברכת הלבנה, ע"ש. וכן העיד בספר ערך לחם (ערך ברכת הלבנה) שמנהג בגדאד לומר פסוק ותעדי זהב וכסף אחרי ברכת הלבנה, ונתן לזה טעם ע"פ סוד, ע"ש. ובסידורי בגדאד שהדפיסו רבי שלמה בכור חוצין ורבי עזרא דנגור לא נזכרו פסוקים אלו, והם מופיעים לראשונה בסידור סדר תפילה (בגדאד תרע"ג) ובסידור סדר תפילה כמנהג ק"ק בגדאד ואגפיה (ליוורנו תרפ"ט).

פרק ג

מנהגי חג המצות

א. עשיית החרוסת ושמה

כתב רבי דוד ששון (הצופה לחכמת ישראל ח"ח עמ' 316) וז"ל: וכאן המקום לפרש את דברי רב עמרם גאון (דף לח.) שאמר בסדר שלו: ומביאין חרוסת ששמו חליקא שעושין אותו במקומינו מן תמרים וכו', עכ"ל, השם הזה נשאר מימות הגאון עד היום הזה במנהג ארם צובה ובמנהג בבל, ועוד עד היום עושין את החרוסת שלהם שקורין חליק מן התמרים, עכ"ל. וכן הוא בסידור רב סעדיה גאון (עמ' רעג) ובסידור רבי שלמה ב"ר נתן (פ"ט עמ' פא). וכן כתב הג"ר יצחק מג'לד בספר אקים את יצחק (סי' כה) וז"ל: סימן תע"ג, חרוסת וכו', בעירנו בגדאד יע"א עושים חרוסת מתמרים שמוציאים מהם דבש וקורין אותו בערבי (חילק), וכותשים אגוזים ומניחים בו זכר לטיט, עכ"ל [ומה שנהגו לבשל את התמרים שעושים מהם חרוסת, נזכר זה בפירוש המשנה להרמב"ם (פסחים פ"י מ"ג), ועיין בכף החיים (סי' תעג אות ק) ובספר הפסח במועדו (סי' לב) וראה לקמן (פס"ו אות ו)].

ב. אפיית כל המצות קודם הפסח

כתב הגאון מהרא"ח אדאדי מטריפולי שבלוב בספרו ויקרא אברהם (קונטרס מקום שנהגו עניני חג המצות אות ב) וז"ל: המנהג לעשות מצות בפסח דבר יום ביומו בתנורים שפיהם למעלה כמו בתנורים שבימי הש"ס, אבל בכל המקומות שראיתי הוא בהפך, שעושין הכל

קודם פסח, וראיתי בעוב"י בבל יע"א אע"פ שאין להם תנורים מן הצד אלא כמו תנורים שבימי הש"ס, ואופין בהם בכל השנה דבר יום ביומו פת חמה, עם כל זה במצות של פסח עושין הכל קודם פסח⁹ וכו', עכ"ל.

על הדקדוקים שנהגו בשמירת החיטים למצות והקצירה, ראה בגליון הדובר (ניסן תרכ"ד גליון ב אות א ואות ב) ובספר בן יהוידע (מגילה יג:).

ג. צורת קריאת ההגדה

כתב בספר עוי"ח (צו אות טו) וז"ל: המנהג פה עירנו בגדאד יע"א בקריאת ההלל בתוך ההגדה דליל פסח כשאומר בעל הבית פסוק הללויה הללו עבדי יענו המסובין ה', וכן הוא אומר הללו את שם והם עונים ה', וצריך להזהירם שלא יעשו כן, דנמצא הם מזכירים שם הוי"ה לבטלה ח"ו, ואפילו אם הם אומרים עמו בלחש מתחילת הכתוב, עם כל זה כיון שהם מגביהים קולם בשם הוי"ה בלבד נראה שהם מזכירים אותו לבטלה ח"ו, ועוד יש שאינם אומרים בלחש עם בעל הבית כלום, לכן יהיו נזהרים שבעל הבית אומר הללויה הללו עבדי ה' ובני הבית אומרים הללו את שם ה', וכן בעל הבית אומר יהי שם ה' מבורך ובני הבית יאמרו מעתה ועד עולם, עכ"ל.

ושמעתי שהביאו מקור לצורת הקריאה של מנהג בגדאד¹⁰, מדברי הבבלי (סוכה לח:): הוא אומר ברוך הבא והן אומרים בשם ה', מכאן לשומע כעונה. וכן הוא בירושלמי (מגילה פ"א ה"ט) וז"ל: בעון קומי רבי חייה בר בא מנין אם שמע ולא ענה יצא, אמר לון ממה דאנן חמי רבנן רברביא קיימין בציבורא ואילין אמרין ברוך הבא ואילין אמרין בשם ה', ואלו ואלו יוצאין ידי חובתן.

ויש להעיר דבגמ' (סוכה לח:): אמרין: אמר רבא לא לימא איניש ברוך הבא והדר בשם ה', ופירש רש"י מי שאין אחר מקרא אותו לא לימא ברוך הבא וינשים בינתיים והדר בשם ה' דלא קיימא אזכרה אמילתא דלעיל ומיחזי כמוציא לבטלה, ולמסקנת הגמ' שם אמר רב ספרא דאין בזה חשש דאסוקי מילתא היא ע"ש, וכיון דאסקין דשומע כעונה ואסוקי מילתא היא משמע דאין חשש במנהג בגדאד ושפיר יש לו מקום בהלכה.

ודעת העוי"ח נראה לבאר ע"פ דברי הרמב"ם (הלכות חנוכה פ"ג ה"ד) שכתב: הוא אומר ברוך הבא וכל העם אומרים ברוך הבא. וכתב שם הלחם משנה וז"ל: תימה דשם אמרו

9 ואגב אכתוב, דבעיר בגדאד היו מצויים הרבה חסידים ואנשי מעשה שהיו מחמירים בהרבה חומרות, ובפרט היו מקפידים ומדקדקים בענייני אכילה, ולא נמצא אפילו חסיד אחד שיחמיר שלא לאכול מצה שרויה (שמעתי מהגר"מ צדקה נר"ו).

10 על מנהג בגדאד בדורות הקדומים ובדורות האחרונים בצורת קריאה כיו"ב שמחלקים את הפסוק, עיי' לעיל (פ"ב אות ג) ובקובץ מקבציאל (גליון לח עמ' תשנ"ה הערה 246) ובדברי רבי סלימאן דוד ששון שנדפסו בקונטרס בתי כנסיות בבבל (הוצאת מרכז מורשת יהדות בבל עמ' 48).

הוא אומר ברוך הבא והם אומרים בשם ה' מכאן לשומע כעונה וכו' וא"כ דבריו הם הפך הגמ' וצ"ע, עכ"ל. אמנם בכפות תמרים כתב לבאר דרבא ס"ל דאינו נכון לומר ברוך הבא והדר בשם ה', וגם מאי דפליג רב ספרא הוא רק כאשר מי שאמר ברוך הבא הוא האומר בשם ה', אבל כשהשליח צבור אומר ברוך הבא והקהל עונים בשם ה' מיחזי דמוציאים שם שמים לבטלה ע"ש, ומכאן מקור נפתח לדברי העו"ח.

ד. נוסחאות קדומות בהגדה

א. כתב רבי דוד ששון (הצופה לחכמת ישראל ח"ח עמ' 314) וז"ל: יש לנו ענין אחר שבו התימנים ובני ארם צובה שווים, להתימנים נמצא תוספת אגדה שמתחלת אמרו רבותינו ז"ל כשירד הקב"ה על המצרים במצרים ירדו עמו תשעת אלפים רבבות וכו', וגם כאן אומר המפרש נמצא תוספת אגדה זו בסידור חלף (ארם צובה) וכו', בכתב יד שלי סי' כ' שמכיל אגדה של פסח כמנהג אנשי תימן וכו' מצינו שם את ההוספות שהורגלו בהם אנשי תימן למשל המאמר שמתחיל אתה גאלת את אבותינו ממצרים, וגם המאמר ומנין שנתן לנו את ממונם שנתוסף בין אילו הרג את בכוריהם ובין אילו נתן לנו את ממונם, ובחפשי את מנהג ארץ אבותי זצ"ל מצאתי כי אנשי בגדאד נתנו מקום בהגדה שלהם לכל אלו ההוספות וכו'. ובין פסח ובין מצה מוסיפים פיוט המתחיל אמונים ערכו שבח וכו' הפיוט הזה בא להם מסידור ארם צובה, וראוי להעיר כי פיוט זה לא נזכר בסידורי התימנים וכו'. ברכת אשר גאלנו, וכאן מוסיפין הפיוט אתה גאלת את אבותינו ממצרים שהוא על סדר א"ב, עכ"ל.

על מאמר "אמרו רבותינו", כתב במחזור ויטרי (פירוש הגש"פ) שאינו מסדר ההגדה, ובארץ ישראל גזרו שלא לאומרו ובפרובנציה נהגו לאומרו, עכ"ל. המאמר "ומנין שנתן לנו את ממונם" מופיע בסידור רב סעדיה גאון (עמ' קמג). הפיוט אתה גאלת מופיע לראשונה בסידור רב סעדיה גאון (עמ' קמד) ולדבריו היו רבים מחברינו שאמרוהו, ונמצא בסידורי בבל תימן פרס וסין (מקורות אלו מהגדת עו"ח). גם בסידור רבי שלמה ב"ר נתן (פ"ט עמ' פט) נזכר הפיוט אתה גאלת. וכן בסידור כת"י דמשק משנת ש"ד (עמ' 162 ועמ' 164 ועמ' 167) מופיע מאמר אמרו רבותינו והמאמר ומנין שנתן לנו את ממונם והפיוט אתה גאלת¹¹.

ב. לפני אמירת כורך נהגו בבגדאד לומר "מצה ומרור בלא ברכה זכר למקדש בימינו יחודש", וכנדפס בהגדות של בני בבל ובתפילת ישרים. דבר זה לא נמצא בספרים ולא היה נהוג בקהילות הספרדים, וכמו שהעיר בספר עלי הדס (עמ' 585), אבל יש לנוסח זה מקור קדום, ונהגו בו מאות שנים בבגדאד כמופיע בהגדות בגדאד שבכת"י, וכן הוא בסידור כת"י דמשק (עמ' 168).

11 ומנהג בני אשכנז וכן בני לוב תוניס ומרוקו שלא אומרים מאמר "אמרו רבותינו", ומאמר "ומנין שנתן לנו", ויש מבני מרוקו שנהגו לומר מאמר "ומנין שנתן לנו" (עיין הגדת הרימב"ם והגאונים עמ' רמד ועטרת אבות ח"ב עמ' רפג).

ג. לפני ההלל שלאחר סעודה שנהגו לומר שפוך חמתך, בהגדות כת"י שנכתבו בבגדאד בשנת תקנ"א ותר"כ לערך ותר"מ ותרס"ו יש ד' פסוקים, שפוך חמתך וגו' כי אכל את יעקב וגו', שפוך עליהם זעמך וגו', תרדוף באף ותשמידם וגו'¹².

וכתב בהגדת הרמב"ם והגאונים (עמ' שנה) וז"ל: הקטע שפוך חמתך אינו מצוי בנוסחאות הגאונים, ורק באחד מכתבי היד של סדר רב עמרם גאון וכו' הוספה מאוחרת שאינה מזמן הגאונים, והמקור הקדום ביותר הוא בספר הפרדס לרש"י ואחריו הרוקח, ובארצות ספרד ברבינו בחי' ור"ן על הרי"ף ורא"ה ואהל מועד וכו'. בזמן הראשונים היו עדיין קהילות שלא אמרו שפוך חמתך וכו' כגון קהילות תימן בהגדות כת"י מלפני כשש מאות שנה אינו בנמצא, אבל כיום נמצא גם אצל התימנים שאומרים שני פסוקים ראשונים וכך גם הספרדים, עכ"ל.

ויש להוסיף דגם במחזור ארם צובה אין מופיעים פסוקי שפוך חמתך כלל, לעומת זאת בסידור כת"י דמשק (עמ' 171) יש ג' פסוקים, הפלא חסדך מושיע חוסים וגו', שפוך חמתך וגו', כי אכל וגו', ובהגדה שבסידור רומניא (ונציה רפ"ג) מלבד הד' פסוקים יש עוד חמשה פסוקים נוספים, ובהגדת הרמב"ם והגאונים (עמ' שנט) הביא נוסח ארוך מתוך הגדת עץ חיים (עמ' של) לר"י מלונדריש שהיה בזמן בעלי התוספות, ויש שם ט"ו פסוקים.

ובספר עלי הדס (עמ' 586) כתב: בכל ההגדות של הספרדים מופיעים רק ב' פסוקים, וכן העידו על המנהג היפה ללב (ח"ז סי' תפ) והרב שבח פסח (עמ' קס), מאידך בהגדות אשכנז הוסיפו עוד ב' פסוקים, ומשום מה בתפילת ישרים תפס כנוסח אשכנז, עכ"ל. אולם כאמור מה שהדפיס כן בתפילת ישרים זה מפני שכן הוא מנהג בני בבל כבר מאות שנים לומר ד' פסוקים, ויתכן שזה מנהג שהתחדש בבבל לפני כמה מאות שנים, ומעיקרא לא אמרו כלל את פסוקי שפוך חמתך, וכמו מנהג ארם צובה ותימן.

ה. להראות את עצמו כאילו יצא ממצרים

כתב בכף החיים (סי' תעג אות כג) על האפיקומן וז"ל: ומנהגנו לכוון אותו במפה ולקושרו בכתף התינוק ואחר כך אומרים הא לחמא עניא וכו', ואחר כך הולך התינוק ודופק על הדלת ואומרים לו 'מי אתה' ואומר 'ישראל', 'ומאין באת' ואומר 'ממצרים', 'ולאן אתה הולך' ואומר 'לירושלים', 'ומה אתה נושא' ואומר 'מצה', ואחר כך בא לפני המסובים וקורא 'מה נשתנה' וכו', עכ"ל. ומנהג זה הוא מנהג בבל כנודע וכמ"ש הגאון רבי עזרא דנגור (בסדר פסח וחוקיו לפי מנהג יהודי בבל, נדפס בהצפירה תרס"ג, ושוב נדמ"ח בקובץ זכור לאברהם תשס"ג עמ' 1071).

12 ובהגדה כת"י משנת תר"ל לערך מופיעים רק ב' פסוקים הראשונים, ונראה שנעתקה מההגדות שבדפוס בנוסח הספרדים.

וכן כתב רבי דוד ששון (הצופה לחכמת ישראל ח"ח עמ' 314) וז"ל: אתן לפני הקוראים את סדר ההגדה של פסח כפי מנהג בבל מיוסד על פי ששה כתבי יד, בראשונה אומרים הא לחמא עניא עם שרר ערבי ואחר כך מה נשתנה. ואגב אורחא יש להעיר כי קודם ארבע השאלות יקום הילד ואביו שואל אותו 'מנין ג'ית' (כלומר מאין באת) והוא משיב 'מן מצרים', ואביו שואלו 'וויין ראייח' (לאן אתה הולך) והוא משיב 'לירושלים', 'ואיש זוודאתך' (ומה הצידה לדרך) והוא משיב 'מה נשתנה', עכ"ל.

וכן היה המנהג בגרדייא שבדרום אלג'יר כמובא בספר מנהגי גרדייא (עמ' 228), וכעין זה מנהג דמשק ששואלים מנין ג'ית וכו', כמובא בהגדה של פסח שער בנימין (עמ' 71), וכעין זה היה מנהג ג'רבא כמובא בספר אסף המזכיר (עמ' קט), וכעין זה היה מנהג בתימן כמובא בספר באהלי צדיקים (עמ' תט) בשם ספר אגדתא דפסחא (זכריה) וז"ל: בעל הבית היה כורך את האפיקומן במפה על כתיפו ועומד בפתח היציאה וכו', בעוד מתמהמה המסובים שואלים אותו (בשפה הערבית) 'מאין באת', ומשיב להם 'ממצרים, ואני הולך לירושלים', המסובים עונים לו 'שב הלילה אתנו ובעז'ה בשנה הבאה בירושלים הבנויה', עכ"ל.

ומקורות למנהג זה כתב לי ידידי הרב ישראל אליהו נר"ו מחבר הספר הפסח במועדו וז"ל: נראה שנהגו כן ע"פ מאמרם חייב אדם להראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים, כפשוטו ממש. וכן נהגו בחלב (בית הבחירה דיני יחף אות ט), ובקונטרס עדות ביהוסף (שבסוף מחזור עוי"ח לפסח) הביא שכן נהגו בבבל, בוכארה, כורדיסטאן, לוב, מצרים, אלא שיש שינויים קלים בין קהילה לקהילה. וכן כתב בחיים לראש להגר"ח פלאג'. וכבר נזכר מנהג מעין זה במהרש"ל בתשובה (סי' פח) וז"ל: ויוציא האפיקומן כמו שהוא כרוך במפה וישלשל לאחוריו וילך בבית כמו ארבע אמות ויאמר כך היו אבותינו הולכים במשאותם צרורות בשמלותם, עכ"ל. ובפסח מעובין (סי' שטו) כתב, ומנהגי ליקח מקל בידי ולומר ככה תאכלו אותו מתניכם חגורים [נעליכם ברגליכם] ומקלכם בידכם ואכלתם אותו בחפזון [ואמרתם זבח] פסח הוא לה', עכ"ל. ובספר הכל בו (סי' ג), וכתב ה"ר אשר ז"ל ושמעתי כי באלמני"א אחר אכילת הכרפס עוקרין השלחן ולוקחין המצות וכורכין אותן במפות ההגדה, עכ"ל. וכעין זה בארחות חיים (סדר ליל הפסח אות יח) וז"ל: וקודם שיתחיל ההגדה מגביה הסל על כתפיו זכר למשאותם צרורות בשמלותם על שכמם, וכל אותם שאומרים הגדה מסייעין אותו להגביהו, ע"כ. וראה בהגדת פראג החדשה (עמ' ש"מ, אשר היא מקור למנהג פראג משנת רפ"ז) על התיבות בכל דור ודור חייב אדם להראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים, ציור ילד נושא על שכמו תרמיל. ועוד עיין בוגד משה (סי' יח אות ב) שכתב עוד טעם למנהג זה ובאפיקומן דוקא, דהוא זכר לקרבן פסח אשר היו נותנים אותו בעורו ומפשיל לאחוריו ע"ש, עכ"ד.

ו. רחיצת פנים בנהר

בגליון הדובר (אייר תרכ"ד גליון ג אות כז) כתב: על דעת בית דין מכריזין וכו', ביום שמיני של פסח הכריזו על אותם הנוהגים לילך ביום זה טף ונשים מן המנחה ולמעלה לנהר לראות המים ולרחוץ את פניהם שם, אשר בדעתם הוא שהמים הם חסדים ואין להם על מה שיסמוכו, ולעין הגויים לעג וקלס היינו, אשר על כן אין רשות לשום ישראל לילך עוד כפעם בפעם, ושומע לנו ישכון בטח אכי"ר, עכ"ל.

אמנם מנהג זה הוא קדום, והמשיכו בו ולא התבטל, וכמו שכתב הגאון רבי עזרא דנגור (בסדר פסח וחוקיו לפי מנהג יהודי בבל, נדפס בהצפירה תרס"ג, ושוב נדמ"ח בקובץ זכור לאברהם תשס"ג עמ' 1075) כתב: ויום ח' של פסח אחר חצות היום הולכים אנשים נשים וטף על הנהר להודות על קריעת ים סוף ורוחצים פניהם וידיהם בנהר, עכ"ל. וכן כתב בספר מסע בבל (עמ' רכח) וז"ל: בשמיני של פסח אנשים ונשים וילדים הולכים לנהר ורוחצים פניהם במים מפני שבאותה תקופה הנהר גואה תמיד וכל אחד מברך את חברו ואומר לו יהי רצון שתעלה ותגבה כמו הנהר, עכ"ל. במנהג זה נהגו גם במרוקו כמובא בספר נתיבות המערב (עמ' קצז).

פרק ד

מנהגי חג השבועות

א. עליה לקבר יחזקאל בשבועות

בספר ישיבות בגדאד (ח"א עמ' 195) העתיק מגליון הדובר (בגדאד סיון תר"ל) שכתב: בשנה זו אשר רבים מהשומעים לא היו בעיר אשר נסעו על קברות הצדיקים כנהוג [רבים נהגו לעשות זיכרון בקבר אדונינו יחזקאל הנביא בחג השבועות], עם כל זה לא היה מקום פנוי בבית הכנסת מריבוי עם, אשר שם עמד ודרש הרב הדרשן המפורסם הוא הרב המובהק יאיר כברק כמוהר"ר יוסף חיים וכו', עכ"ל. ועיין בא"ח (ש"א ואתחנן אות ו).

ונראה שהטעם שהיו עולים לקבר יחזקאל ביום חג השבועות לפי שמפטירים בו במרכבה דיחזקאל, וכן הסביר מנהג זה בגליון הדובר (סיון תרכ"ג גליון ו אות ט) שכתב: יום ג' בש"ק ל"א למטמונים נסעו רוב עם את רגליהם לילך להשתטח על קבר הצדיק אדונינו יחזקאל הנביא זיע"א וכו', אשר נדבה רוחם לקיים מצות מנהג ישראל חג השבועות ולהפטיר מענין הנביא וכו', עכ"ל. וכן כתב רבי יהושע שנדוך (הובא בספר ישיבות בגדאד ח"ד עמ' 862) וז"ל: בשבועות ביחזקאל הנביא, שכן ההפטרה של שבועות בו, עכ"ל. וכן כתוב בספר קץ הימין (עמ' צה) וז"ל: אדונינו יחזקאל הנביא הקבור בכפר אל כפל שהיו נוהגים כל הקהל לעשות את חג השבועות שמה ולומר את ההפטרה על קברו, עכ"ל.

מנהג זה הוא קדום מאד, וכבר נזכר מנהג זה לעלות לקבר יחזקאל בשבועות במכתב משנת ד"א תתקל"ו שנכתב על ידי יהודי מהעיר שמטוניה הנמצאת דרומית לבגדאד (המכתב נדפס בספר מחקרים בתרבות יהודי עיראק ותרבותם ח"א עמ' 14, ונזכר בקצרה בישיבות בגדאד ח"א עמ' 195).

ב. אמירת ב' פסוקים בליל יו"ט אחרי השכיבנו ובקידוש

מנהג בבל לומר אחרי השכיבנו בליל יום טוב את הפסוקים אלה מועדי וגו' וידבר משה וגו', כנדפס בתפילת ישרים, וכן הזכיר מנהג זה בשם יש נוהגים בכף החיים¹³ (סי' תפז אות א) וכן כתב בספר חזון עובדיה (יו"ט עמ' פח).

וכתב בסידור כנסת הגדולה (ח"ב עמ' סה) וז"ל: אלה מועדי וגו', וידבר משה וגו'. כך נהגו אבותינו לומר כאן שני פסוקים הללו בכל לילי ימים טובים. ודע כי אע"פ שאין זכר לאמירת פסוקים הללו בכל התכאליל הקדמונים, וגם בהרבה תכאליל מאוחרים כמו של מהר"י בשיירי (משנת שע"ח) ומהר"ר פתיחי (משנת תי"ב) ומהר"י עדוי (משנת ת"י) לא זכרום, הרי מאידך ראיתי בהרבה תכאליל המאוחרים לרבות תכאליל שמשנת הת"י ליצירה, שהעלו את שני הפסוקים, ולפי זה נראים הדברים שמלפני שלש מאות שנה החלו במקצת מקומות לאומרים ואחר כך נתפשט המנהג בכל ארץ תימן עד שנתקבל פה אחד וכו'. רבי אלעזר מגרמזיא (הרוקח סי' מט) כתב לומר רק פסוק אלה מועדי וגו' והוא כמנהג הספרדים, ורבינו שמחה (מחזור ויטרי סי' קנה) כתב לומר רק פסוק וידבר משה וגו' והוא כמנהג האשכנזים, ואולם בהתאם למה שנהגו אבותינו לחבר ולומר את שני הפסוקים, כך היה מנהג יהדות צרפת מימי קדם לומר את שניהם, רבינו הר"ד אבודרהם (בסדר ערבית דשבת) הביא את הנוסחא הנכונה בדברי הראב"ן הירחי כפי שהיתה בידו במילואה, שכן הוא כותב שם בזה"ל: וכתב אבן הירחי דבצרפת אומרים בשבתות ושמו בני וגו' ובשאר מועדים אלה מועדי וגו' וידבר משה וגו' תיכף לחתימת הפורס סוכת שלום, עכ"ל, וכבר עמד על המנהג בספר שתיילי זיתים (סי' תפז) וז"ל: אחר חתימת השכיבנו בערבית יו"ט של פסח אומר אלה מועדי וגו' וידבר משה וגו' וכן בשבועות, עכת"ד. ואחריו תלמידו מהר"י צאלח מסכים לכל זה, שכן כתב בעץ חיים סדר ליל פסח וכו' ואומר ש"צ אלה מועדי, ודע כי בסידורי הדפוסים לא נדפס רק עד במועד, ובמקומינו זה נהגו לסיים וידבר משה וגו', עכ"ל.

ובמחזור ארם צובה (דף קעג. וח"ב דף תמ. ודף תרל.) ובסידור דמשק (עמ' 158) בסדר קידוש בליל יו"ט מופיעים ב' הפסוקים, אבל לאחר השכיבנו אין מופיעים פסוקים כלל בליל יו"ט [וכן לא בליל שבת], ומסתבר שכן היה המנהג מלפנים גם בבבל וכמו בתימן, וכנראה

¹³ וכן דרכו בכמה מקומות שמזכיר את מנהג בבל בשם יש נוהגים או מנהגנו, ראה לעיל (פ"א אות ז ואות ט, פ"ב אות ג, פ"ג אות ה), ובכה"ח (סי' רמ אות ו) ובספר קרנות צדיק (פ"ג אות ז), ובכה"ח (סי' תקפג אות לח) ובספר בני חיי (ירושלים תשס"ז, עמ' קסא).

כאשר בהשפעת סידורי הספרדים התחילו בני בבל לומר פסוקים בליל יו"ט אחרי השכיבנו, אבל אמרו ב' פסוקים, כדרך שנהגו לומר בארצות המזרח את ב' הפסוקים לפני הקידוש, כפי שמופיע בקידוש ליל יו"ט במחזור אר"צ וסידור דמשק, וזה דלא כמנהג הספרדים (עיין בספר עלי הדס עמ' 508 ובסידור תפילת החודש) שהיו אומרים רק את הפסוק אלה מועדי וגו', בין אחרי השכיבנו ובין לפני הקידוש של יו"ט בלילה ובבוקר¹⁴. והאשכנזים אומרים רק את הפסוק וידבר משה וגו' אחרי השכיבנו, ולפני הקידוש בליל יו"ט אין אומרים שום פסוק, וביו"ט בבוקר אומרים את ב' הפסוקים.

ג. אסרו חג של שבועות

כתב בשו"ת רב פעלים (ח"ב סוד ישרים סי' א) וז"ל: והנה פה עירנו בגדאד יע"א המנהג הוא שלא לעשות בעלי המלאכות את מלאכתן ביום אסרו חג, וכן אין עושין משא ומתן כמו בחול המועד, אך לא נהגו בו אלא באסרו חג סוכות ופסח, אבל באסרו חג השבועות לא נהגו כן, אלא הכל יוצאין למלאכתן, והסוחרים גם כן יוצאין בחנות שלהם בשוק, ובאמת מנהג זה תמוה, דאדרבה אסרו חג שבועות עדיף טפי, אמנם מאחר דמעיקר הדין ליכא חיובא בזה, ובודאי הנזהר גם באסרו חג שבועות תבוא עליו ברכה, עכ"ל. ובדבריו אלו בא ליישב את מה שהקשה על מנהג בגדאד בשו"ת תורה לשמה (סי' קמ) יעו"ש.

ומענין הדבר שלעומת מנהג בגדאד בג'רבא נהגו להיפך, ורק באסרו חג של חג השבועות נמנעו ממלאכה, וכמו שכתב בספר ברית כהונה (ח"א מערכת אסרו חג) וז"ל: פה אי ג'רבה המנהג פשוט וקבוע מדור דור, דאסרו חג של חג השבועות הוא כחול המועד ממש, ואסור במלאכה ובסחורה, והכל נמנעים מזה כמו בחול המועד, ואסור להתיר זה וכמו שכתב מהרח"ש בתורת חיים ח"ג סימן ח', דאם יש מנהג קבוע בשום מקום שלא לעשות מלאכה במוצאי חג השבועות הולכים אחר מנהגם ואסורים להתיר ע"ש, ועיין להרב ברכי יוסף ז"ל סימן תצ"ד אות ה', עכ"ל.

אמנם בחברון נהגו להמנע ממלאכה באסרו חג של כל המועדים, וכמו שכתב מהר"א מני בספר זכרונות אליהו (מערכת י אות ו) וז"ל: יום אסרו חג, שמעתי מפי זקנים שפה עיר הקודש חברון ת"ו נהגו שלא לעשות בו מלאכה, ואם לפעמים ימצא אדם שפתח חנות הרב המורה צדק היה מכריחו לנעול החנות, ועל פי עדותם גם אני הכרחתי לקצת בני אדם שפתחו החנות ביום הנ"ל לסגור, וגם אסרתי המלאכה על הנשים, עכ"ל.

¹⁴ ובמחזור תפילת ישרים לשלש רגלים מובא בקידוש של יו"ט בבוקר שאחרי פסוק אלה מועדי ופסוק וידבר יש מוסיפים את הפסוק שלש פעמים בשנה ופסוק ולא יראה את פני ה' ריקם וגו'. ויתכן שבלילה לא אמרו פסוק שלש פעמים וגו' כי מצות ראית פנים בעזרה לפני ה' היא ביום ולא בלילה. אבל רבי עזרא דנגור בספר מנחה בלולה (נדפס בספר בני חיי ירושלים תשס"ז עמ' קכה) כתב: וסדר הקידוש ביום אומר אלה מועדי וגו' וידבר משה וגו' סברי מרגן וכו'. ובמחזור ארם צובה (ח"ב דף תרל). בקידוש ליל יו"ט מופיעים ד' פסוקים הנ"ל, וכן בסידור כת"י מדמשק (עמ' 158) בקידוש ליל הסדר מופיעים ד' הפסוקים הנ"ל, וכן בקידוש ליל יו"ט של סוכות (עמ' 126) ע"ש.

נראה בדרך השערה שמנהג זה הוא קדום מאד, ולכן פשט ועמדו בו אע"פ שיש במנהג זה ביטול מלאכה. ומה שהקילו בבגדאד באסרו חג של יום חג השבועות, אולי טעם הדבר מפני שבחוץ לארץ כשחל שבועות ביום השישי ולמחרתו ביום השבת, אסרו חג הוא ביום ראשון, ואז הוא גם אצל הקראים חג השבועות כי לפי סברתם הנפסדת למחרת השבת הוא שבת בראשית, ויתכן שכדי שלא לתת חיזוק למינים נמנעו מלנהוג כבוד ואיסור מלאכה ביום אסרו חג של חג השבועות שהרבה שנים הוא יוצא ביום ראשון, וכידוע כת הקראים נוסדה בימי הגאונים בבבל, ואף שבדורות האחרונים התמעטו מאד הקראים והשפעתם בבבל, והיו מצויים רק מעט משפחות מהם בעיר הית (כמובא בספר יהודי בבל עמ' שיח), ואז כבר לא היה חשש של חיזוק למינים אם היו מחמירים באסרו חג של שבועות, וכמו שמוכח מדברי הרב פעלים ותורה לשמה שלא חשש כלל מפני חיזוק המינים, מכל מקום יתכן שמנהג זה הוא קדום מימות דורות הראשונים שאז היו מצויים הרבה קראים והיתה להם השפעה, ולכן לא נהגו איסור מלאכה באסרו חג של חג השבועות כדי לא לתת להם חיזוק.

ועיין למהרח"ש בתורת חיים שם שהעיר בדבר זה וז"ל: אחר שכתבתי זה בא ליד ספר הלבוש וראיתי כתב שם דעתה בזמן הזה אסור [א"ה מיירי בהספד ותענית] בכל מוצאי חג השבועות אף במוצאי שבת לפי שאין צדוקים מצויים בינינו. ולדידי אין זה מספיק דעוד היום בעיר קוסטדינה הוגד אלי שהקראים שם יש להם עצרת בכל שנה במוצאי שבת, אמנם כתבתי לעיל שאפשר הטעם דבזמן הזה כבר נתפשט ונתפרסם בכל ישראל ביטול סברת הצדוקים, עכ"ל.

פרק ה

מנהגי תשעה באב

א. שינוי מקום

א. כתב הגאון רבי אלישע דנגור אב"ד דבגדאד בספרו גדולות אלישע סוף הלכות תשעה באב: מנהגי עירנו בתפילה פה בגדאד יע"א וכו': כתב רמ"א בהג"ה: ואין צריך לשנות מקומו בט"ב, אבל מנהגנו לשנות מקומינו והוא ע"פ סברת הטור, וכן כתב הרב אבודרהם, עכ"ל. ומקור המנהג הוא במסכת סופרים (פי"ח ה"ז) וז"ל: ויש שמשנים מקומותיהן, ויש שיוורדין מספסליהן, עכ"ל. ובבית יוסף וברמ"א והאחרונים (או"ח סי' תקנט ס"ד) מבואר שנהגו לשבת על הארץ אבל לא נהגו לשנות מקום בט' באב, וכן היה המנהג כמעט בכל קהילות ישראל.

ונראה שמנהג זה של שינוי המקום בבבל הוא קדמון מאד, וכנזכר בתשובות הגאונים החדשות (ירושלים תשע"ט, עמ' 72) בתשובת רב האיי גאון, וז"ל: ויש במקומותינו בבבל ונהרדעא דפומבדיתא [א"ה כלומר בישיבת נהרדעא שבזמן רב האיי היתה בבגדאד]

מקומות מיוחדים ליום ט' באב להתפלל ולשבת שם, וכך יפה לעשות כעין אבילות, כמו שאמרו חכמים אב בית דין שמת בתי מדרשות שבעירו בטלין ובני כנסיות נכנסין לבית הכנסת ומשנין את מקומן היו יושבין בצפון בדרום, יושבין בדרום [בצפון], עכ"ל.

ובספר כתר שם טוב (ח"ד עמ' 36) וז"ל: מנהג הספרדים בא"י וסוריא תוגרמא ומצרים בליל תשעה באב לשבת על הארץ וכו', אבל הספרדים שבלונדון ואמשטרדם נוהגים שכל יחיד ויחיד בבית הכנסת משנה מקומו ויושבים על הספסלים שבבית הכנסת, עכ"ל. ומנהג בבל הוא גם לשבת על הארץ וגם לשנות מקום.

ב. האזינו בליל תשעה באב

א. כתב בגדולות אלישע סוף הלכות ת"ב וז"ל: מה שנוהגים שקורים קודם תפלת ערבית שירת האזינו, כעת לא ראינו מנהג זה בשום מקום, עכ"ל. מנהג זה הוא אחד ממנהגי בני בבל הקדומים בסדר התפילה שנשארו בידם, והוא מנהג קדמון מאד שהיה נהוג בארצות המזרח ולא אצל יוצאי גירוש ספרד, וכן מובא מנהג זה במחזור ארם צובה (דף שיא.), ושם נהגו לומר זאת קודם ערבית כמנהג בגדאד, וכן היה נהוג בארם צובה עד הדור האחרון כמובא בספר מנהגי אר"ץ (ירושלים תשפ"ד, עמ' צג). וכעין זה נמצא גם בסידור כת"י דמשק משנת ש"ד (עמ' 228) וז"ל: סדר תשעה באב, בערב באין כל העם לבית הכנסת ויושבין בחושך על הארץ, ועומד שליח צבור ומתחיל וכו', ומשלים התפילה, ואומר יהי שם ה' מבורך וכו', יתגדל ויתקדש וכו', ואחר כך קורין פרשת האזינו בניגון הטעמים, עכ"ל.

גם בירושלים נהגו במנהג זה כמובא ברשימת מנהגי הספרדים בירושלים שערך רבי יהוסף שווארץ בשנת הת"ר לערך, ונדפס בספר בשערי ירושלים (מנהגי עדת ישראל בירושלים עמ' ט) וז"ל: לפני ערבית כל הקהל יושב על הקרקע ואומר בניגון איכה האזינו¹⁵, עכ"ל.

ב. עוד כתב בגדולות אלישע שם: מה שנוהגים במקום השירה אומרים שירת האזינו, כן כתב מרן ז"ל בב"י וז"ל: והעולם נוהגים לומר במקום השירה שירת האזינו, עכ"ל. וכתב הבא"ח (דברים אות כו) וז"ל: גם עוד המנהג פה עירנו בגדאד לומר האזינו במקום שירת הים, וגם בדבר הזה לא שינתי מנהגם של הצבור, ורק אני אומר שירת הים כמו כל יום, ושירת האזינו אני אומר אותה אחר העמידה, וכן עושים החכמים ויראים ואנשי מעשה, עכ"ל. וכ"כ בשו"ת זבחי צדק השלם (ירושלים תשפ"ה, או"ח ס' קטו) וז"ל: שחרית מתחילין מאלוהינו

15 אך שאר מקומות הספרדים בחו"ל לא נהגו בזה, ובירושלים קבלו הספרדים מנהג זה מהתושבים הותיקים יושבי הארץ קודם שבאו אליה מגורשי ספרד, ואף שבמשך הזמן גברה השפעת הספרדים על התושבים הותיקים ונהגו כמותם, גם הם השפיעו בכמה מנהגים על בני ספרד שבאו לא"י, וכך נקבע מנהג א"י לדורות, וזה אחד מהם, וכן הוא מנהג ברכת כהנים בכל יום, ומה שאין מברכים על ההלל בר"ח, ומה שעושים תיק לס"ת, וכן מה שאומרים נחם בכל התפילות בתשעה באב, וכן מברכין ברכת "להכניסו" קודם המילה, מה שלא נהגו בכל מנהגים אלו קהילות יוצאי גירוש ספרד שבחו"ל (ובחיבור השלם הארכתי בזה בפרק י"ח, ראה לעיל הערה 1).

על הסדר, ובמקום למנצח בנגינות אומרים על נהרות בבל¹⁶ וכו', ובמקום השירה אומרים האזינו וכו'... בענין מה שכתבנו לך שבמקום שירת הים אומרים האזינו רצינו להודיעך שלפי רבינו האר"י ז"ל אסור לעשות כך, ואני העני וח"ר יוסף חיים הי"ו ואנשים אחרים צנועים ביננו לבין עצמינו קוראים השירה ולא האזינו וכו', עכ"ל.

ג. קדיש תתקבל ודהוא עתיד

א. כתב בגדולות אלישע סוף הלכות ת"ב וז"ל: לענין קדיש תתקבל, נוהגים שאין קורים עד תפילת מנחה, והנה הטור ז"ל כתב ומתפלל ערבית ואומר קדיש שלם, ופירש דבריו בב"י כלומר קדיש תתקבל, ואח"כ כתב ואומר איכה וקינון וכו' ואומר קדיש בלא תתקבל, וכתב עליו מרן ז"ל דנתנו טעם לדבר לפי שכבר אמר באיכה סתם תפילתי, ומשמע מדבריו דבשחרית אין אומרים תתקבל, ואח"כ כתב מרן ויש מקומות שאין מדלגין תתקבל אלא בלילה אחר תפלה, אבל בשחרית אומרים אותו לפי שכבר סלקו וסיימו לומר קינון ע"כ. ולפי היש מקומות שכתב בלילה אין אומרים אלא אחר סיום השמונה עשרה, אבל אחר הקינון אין קורים משום שאמר באיכה סתם תפילתי, אבל בשחרית אחר שגמרו הקינון אומרים תתקבל. והרב דרכי משה כתב מנהגים שלנו קדיש שקודם איכה שלם, אבל כל הקדישים שהם לאחר איכה בלא תתקבל עד למחר אחר יציאה מבית"כ, ודעתו כסברא ראשונה שהביא מרן וכו"כ בהגה. ולדברי כולם אחר תפילת ערבית קודם איכה אומר תתקבל, וכ"כ הט"ז ומג"א, ומן התימה על מנהגינו שאין אומרים קדיש תתקבל אחר תפילת ערבית דלא כמאן. אח"כ ראינו להרב ארחות חיים שכתב ואחר תפילת ערבית אומר קדיש זוטא, וכ"כ הכל בו בהלכות ט"ב, אלא שכתבו אח"כ שאחר ואתה קדוש אומר קדיש שלם, וא"כ מנהגינו דלא כמאן. אח"כ ראינו להרב מאמר שכתב שמנהג שלהם בלילה כמו מנהגינו, ונתן טעם לדבר כדי שלא לשנות משאר לילות שאומרים בהם סדר קדושה ואחר סדר קדושה אין אומרים אותו שכבר אמר באיכה סתם תפילתי ע"ש, והגם שהוא טעם קלוש אין בידינו לשנות המנהג, עכ"ל.

וכן כתב הגאון רבי יעקב הרופא אב"ד בגדאד במנהגי בגדאד שנדפסו בסוף ספרו אהל יעקב וז"ל: בתשעה באב המנהג פשוט שלא לומר קדיש תתקבל לא בלילה ולא ביום שחרית, וכמו שכתב מור"ם בהג"ה סימן תקנ"ט סעיף ד' עיי"ש, ודלא כמו שכתוב בסידורים שאומרים קדיש תתקבל בשחרית אחר ובא לציון עכ"ל. אמנם מנהג בגדאד

16 בסידורי ליורנו לת"ב וכן בסידורי בגדאד לת"ב שהדפיסו רבי שלמה בכור חוצין ורבי עזרא דנגור לא הזכירו דבר זה, אך מנהג בבל היה כן כפי שנמצא בכת"י רבי יעקב ציון מעלם נסים (מנהל מדרש מנשה צלאח בבגדאד) על סידור חמש תעניות (ליורנו תרע"ג) וז"ל: יום ת"ב אין אומרים למנצח בנגינות וכו', אומרים על נהרות בבל וכו', עכ"ל. וכן העיד מר נסים קורין הי"ו שכן נהגו בבגדאד בבית הכנסת שבישיבת מאיר אליהו והמשיכו בזה בבית הכנסת "ישרים" ברמת גן. וכן היה המנהג בלוב ובתוניס ובמרוקו (עיי' בספר עלי הדס עמ' 635). ואפשר שטעם המנהג הוא ע"פ דברי הלבוש שכתב שמה שאין אומרים למנצח בנגינות לפני ערבית של מוצאי שבת הוא מטעם שאינו זמן חנינה, ועיין בכה"ח (סי' תקנ"ט ס"ק יח).

אינו לגמרי כמו המנהג שכתב הרמ"א שאמרו קדיש שלם אחר ערבית שהוא קודם אמירת איכה, ובכף החיים (סי' תקנט אות ט) הביא שבדרשות מהרי"ל כתב שלא אומרים קדיש תתקבל אחר ערבית אע"פ שהוא קודם איכה, וא"כ מצאנו מקור למנהג בגדאד בדברי מהרי"ל, וגם מנהג תוניס בזה היה כמנהג בגדאד כמובא בספר עלי הדס (עמ' 630), וכתב שם שכן דעת המרדכי (תענית סי' תרלה ותרלו) והגהות מיימוניות (סוף הלכות תעניות) וראבי"ה (תענית סי' תתץ) ושבולי הלקט (סי' רסז) והרוקח (סי' שיב).

ב. כתב בגדולות אלישע שם וז"ל: מה שנוהגים לומר קדיש זהו עתיד לחדתא עלמא בערבית ושחרית, כתבו הרב אבודרהם, עכ"ל.

ד. ואתה קדוש

כתב בגדולות אלישע שם וז"ל: כתב מרן ז"ל בליל ט"ב אומר סדר קדושה ומתחיל ואתה קדוש, הטעם שאין לומר פסוק ובא לציון גואל שאין גאולה בלילה, ולא ואני זאת בריתי שנראה כמקיים ברית על הקינות, ועוד דלא שייך לומר ואני זאת בריתי שהכל בטלים בו מדברי תורה, כן כתב הטור. ולפי זה פסוק ואני זאת בריתי אין לומר גם ביום מטעמים הנז', אבל פסוק ובא לציון צריך לומר ביום, דלא שייך טעמא דאין גאולה בלילה, וכן כתב ב"י בשם הג"מ, ע"ש. וכן כתב הלבוש וכן כתב הכל בו דביום אומר ובא לציון ומדלג ואני זאת בריתי, ולפי זה מנהגינו שאנו נוהגים שגם ביום מדלגים ובא לציון דלא כמאן, אח"כ ראינו להרב ארחות חיים שבתחילה כתב כסברת הטור והלבוש והכל בו, ואח"כ סיים: הרב עמרם כתב שאין להתחיל כי אם ואתה קדוש, וא"כ מנהגינו לפי סברת רב עמרם ז"ל, עכ"ל.

נראה שביאור הדעות בזה הוא לפי מה שכתב בעו"ח (כי תשא אות יד) וז"ל: בבית אבל אין אומרים פסוק ואני זאת בריתי מטעם הידוע, אבל פסוק ובא לציון וגו' צריך לאומרו שיש בו כוונה וסוד כידוע, ועכ"ז הציבור והחזן מדלגים פסוק זה ג"כ, ומתחיל החזן בקול רם ואתה קדוש והטעם, מפני שאם יאמרו פסוק ובא לציון גואל חוששין שמא מחמת הרגל שלהם ישגו ויאמרו גם פסוקים הבאים אחריו. ונראה דירא שמים יזדרז לומר פסוק זה של ובא לציון גואל בלחש, ואין מחסור ליראיו, עכ"ל, ולכן יש מתחילים ובא לציון ומדלגים פסוק ואני זאת בריתי, ויש מדלגים גם ובא לציון כדי שלא יבוא להמשיך ואני זאת בריתי, ואפשר שלפי דעת העו"ח גם בשחרית של ת"ב המדקדקים יאמרו בלחש פסוק ובא לציון, אך יש לחלק בין הדברים.

ה. נקדש את שמך

כתב בגדולות אלישע שם וז"ל: מה שאומרים במקום נקדישך ונעריךך נקדש את שמך בעולמך וכו', כן כתב הרב אבודרהם שם, עכ"ל. ומנהג זה נמשך עד השנים האחרונות בבית הכנסת "שרים" ברמת גן, שסדרי התפילה שנהגו בו הן העתק מדויק

של בית הכנסת "מאיר אליהו" בבגדאד, וכן המשיכו שם בשאר המנהגים שנהגו בתשעה באב, כמו אמירת עושה השלום במקום שים שלום, ונהגו שם שלא להניח תפילין בתשעה באב בשחרית כמנהג בגדאד.

1. עושה השלום

כתב בגדולות אלישע שם וז"ל: מה שנוהגים בערבית ושחרית במקום שים שלום לומר עושה השלום וכו', לא נזכר בב"י ובפוסקים, אח"כ ראינו שכתבו הרב אבודרהם, אע"פ שכתב בסדר תפילות שים שלום, בט"ב כתב לומר עושה השלום¹⁷, אלא שמדבריו שלא כתבו בעמידה בערבית, וגם בשחרית לא כתבו אלא בחזרת שליח ציבור, נראה דבתפילת לחש אומר שים שלום, עכ"ל.

והבא"ח (דברים אות כו) כתב: בעמידה של ערבית ושחרית אומרים ברכת שים שלום כדרך כל יום ולא יקצרו אותה לאומרה כפי מה שכתוב בסידורים, וכן אני מורה בציבור בכל שנה, ורק החזן בחזרה של שחרית יאמר כפי הנוסח הכתוב בסידורים, כי הנחתי המנהג בחזרה כאשר היה מקדמת דנא, עכ"ל. ונמצא שהחזיר את המנהג למקורו הכתוב

17 ובתשובות הגאון מהרש"א אלפנדרי (ח"ב סי' ב) כתב וז"ל: דראיתי בקונטרסו הבהיר דשאלו מאתו למה אין אומרים ברכת שים שלום בת"כ כמו בשאר ימות השנה, ומני"ר חרד ותמה היכן מצא המדפיס הלזה נוסח זה בת"כ יען פשפש ולא מצא כן בשום ספר מספרי הפוסקים כן, ואילו היה כן לא הווי שתיק מיניה, וגם תימה יקרא על הרב בית דוד דהוא נחית לתת טעם במנהגי ת"כ בתפילה וקדיש וקדושה איך לא נרגש מברכת שים שלום המשונה בסידורי ת"כ, והביא ג"כ למה שכתב הרב המנהיג והביא דבריו הרב ב"י להחזיק את דבריו, וכתב דגם בת"כ אם שינה אינו יוצא ידי חובתו דהמדפיס הלזה טעה טעות גמור, אתד"ק. ועמו הסליחה רבה כי לא צדק בזה, כי המדפיס לא מלבו הדפיס כן, דמלבד שכן ראה בהרד"א שכן נוהגים, וכבר כתבתי לעיל דלדעת רבים מגדולי הראשונים והאחרונים שפיר דמי לקצר בכהאי גוונא ואף לכתחילה, עיין תוי"ט וכו' ועיין לנשמת אדם שהביא דבריו וכתב אמנם ראיתי מה שכתב הב"י (או"ח סי' קכב) וז"ל: וכתב המנהיג ואתן המקומות שאומרים עושה שלום ברכנו כולנו [ברב עוז ושלום בא"י המברך את עמו בשלום, לא יתכן, דמטבע ארוך תקנוהו חכמים ככל שאר ברכות של י"ח והם עושים ממנו מטבע קצר וכו'] ומשנים ממטבע שטבעו חכמים בברכות ולא יצאו ידי חובתן], ע"ש דבריו, ולפמש"כ גם על דבריו יש לעמוד. ותו דאף הוא ראה וידע שכן נהוג עלמא, וכמו שכן הוא המנהג הן עוד היום פה קושטא, והן זה מן התימה עליה דמני"ר שהיה לו לשאול לש"צ שבעיירות גדולות ופוק חזי מאי עמא דבר וכו', והנח להם לישראל במנהגם, ומ"מ עכ"ז אין דרכי לשנות כלל אלא אני מתפלל ככל השנה, עכ"ל בקיצור. וחזר מהר"י בן חסון והשיבו וז"ל: אני על משמרתי אעמודה דמה ראו על ככה לשנות הברכה ביום הרע הזה יותר משאר ימות השנה, ומה הגיע אליהם בברכה זו יותר משאר ברכות בשמע קולנו ועבודה והודאה וכיוצא הארוכות, ולא אשיח במה שראו האחרונים נוסח זה ולא ערערו מאחר דספרין פתיחין שלא לשנות מטבע שטבעו חכמים לכתחילה, עם שהדבר במחלוקת אכתי מידי ספיקא לא נפקא ושב וא"ת עדיף, עכ"ל. וחזר הגאון והשיבו וז"ל: בכל מה דטרח להציל עצמו איני רואה אפילו הצלה פורתא מהשגתי וכו', דעת כמה מהראשונים דס"ל הכי דגם בשאר ימות השנה אין להקפיד בנוסח זה, וכיון שכן מאי דנהוג עלמא כהרד"א יש להם על מה שיסמוכו סמיכה מעליא ואין לבטל המנהג וכו', ומה גם לפמש"כ בספר פתח הדביר דבנוסח זה דנהוג לאומרו אין מי שיחלוק, וגם המנהיג אזיל ומודה. אלא שיש לפקפק על דברי הקדמונים ששינו בכמה דברים לפרסם שהוא יום מר וזה בכלל, ובודאי דאין מי שיעצור כח לבטל המנהג ואפילו לערער לא אריך וא"כ שפיר עבדו האחרונים דלא ערערו על המנהג וכו', ומ"מ מודינא ודאי דמי שירצה שלא לשנות ולאומרו ככל ימות השנה דשפיר עביד, וגם אני לעצמי איני משנה כלל כל דלא אתברר טעם המנהג ולא חזינא ג"כ בדברי הפוסקים שום הקפדה לשנות וכו', עכ"ל.

באבודרהם שרק השליח ציבור בחזרת שחרית יאמר נוסח עושה השלום במקום שים שלום.

ובספר ישיבות בגדאד (ח"ד עמ' 852) הביא מתשובות רבי יהושע שנדוך שכתב: בענין שים שלום ע"פ רבינו האר"י ז"ל צריך לומר כפי שאומרים בכל יום, וכך נוהגים לומר בבהכ"נ החסידים בירושלים [בית אל] תובב"א, וכן [נהג] מורינו הרב עבדאללה סומך, וכן נוהג לדרוש ח"ר יוסף חיים, ורק בחזרה לא שינו מנהגם הקודם, כדי שלא יגחכו עליו ויאמרו, רק הוא חכם, וקודם לו לא היו חכמים, ויתכן שהקדמונים בגלל החרבן לא רצו לשאול חיים וכו' מפני האבלות והשאירו רק שלום לבדו היות והברכה [בכללותה] מתוקנת על השלום, עכ"ל.

ובשער הכוונות (דף פט ע"ג) בענין בין המצרים כתב: גם צריך לכוין כוונות אלו בעמידה בכל הימים וכו', ובברכת שים שלום באותם ב' שיני"ן שבראשי תיבות של שים שלום תכוין אל ב' השיני"ן הנ"ל, גם התיבות עצמם של שים שלום שניהם יחד עולות וכו' בגימטריא שי"ן שי"ן הנזכר וכו', עכ"ל, הרי שיש קפידא בדוקא לומר נוסח שים שלום שיש בו כוונות מיוחדות בכל ימי בין המצרים, ועיין בכף החיים (סי' קכא אות י').

ז. מטפחת שחורה לס"ת

במסכת סופרים (פ"ח ה"ז) כתוב: ויש שמניחין את התורה על הקרקע בעטיפה שחורה וכו' ע"כ. ובבית יוסף (סי' תקנט) כתב: שמניחים עליו מפה שאינה נאה, עכ"ל.

ובספר סדר היום (סדר ערב ת"ב ות"ב) כתוב: וכשמוציאין ספר תורה בכיסוי שחור ובזוי שלא לכבוד התורה התמימה, עכ"ל. ובספר כתר שם טוב (ח"ה עמ' 53) כתב: מנהג הספרדים שמעטפים הספר תורה של שחרית תשעה באב במפה שחורה, עכ"ל [וכעת מנהג הספרדים בא"י שמסירים המטפחת מס"ת, כנזכר בקינות 'במקום מפה יפה וחסר צעיפה'].

וכן המנהג בבבל היה לעטוף את הס"ת בתשעה באב במטפחת שחורה, וכן המנהג עד היום אצל יוצאי בבל, ובבית הכנסת מאיר אליהו היה ספר תורה מיוחד לתשעה באב שבד הקטיפה של ציפוי תיק העץ שלו היה מבד שחור.

ובתיאור מהתקופה הסמוכה למלחמת העולם הראשונה (מאת ראובן סומך) נכתב: כגודל השמחה בחגים כן עוצמת האבל בימי בין המצרים... בערב תשעה באב סמוך לשעת הצהרים נערכה בבנין הראשי של "תלמוד תורה" דרשה על החורבן וקהל רב גברים ונשים התאספו שם וכל העינים דמעו. גם ביום תשעה באב נערכו דרשות בכל בתי הכנסת לאחר תפילת שחרית בעת שמיעת דרשות אלו געה כל הקהל בבכיה. בתפילות תשעה באב שולבו קינות רבות מחיבוריהם של משוררי ספרד, וקינות אלו נאמרו בקצב

ובמנגינה עצובה מאד... היתה נוגעת ללב יותר מכל הוצאת ספר תורה. ההוצאה התחילה באמירת קינות, ספר התורה היה מונח בתוך תיק עץ חסר קישוט ועטוף בד שחור, וההולכה נמשכה אף היא עד התיבה. ההפטרה בנביא ירמיהו נקראה אף היא בניגון עצוב ובקול בוכים לאט לאט, ולאחר כל פסוק נקרא תרגום בלשון המדוברת וכו', וקול יללת הנשים היה מחריש אוזניים, עכ"ל¹⁸.

ח. אין הפטרה במנחה

כתב בגדולות אלישע שם וז"ל: מה שכתוב בסידורים הפטרה במנחה ט"ב, אמת שכן נראה מדברי מור"ם וכו', וכ"כ הכל בו וכו' וכ"כ הרב אבודרהם וכו', והרב ארחות חיים וכו', הנה נראה דלכו"ע מפטירין, אלא דלמור"ם במנחת צום גדליה דרשו, וכן המנהג בכמה עיירות מטורקיא ואפריקא וספרדים שבאפריקא כמ"ש מהר"י ששפורטש בשו"ת אהל יעקב [סי' סד], ושם ביאר במה תלוי מנהגים אלו, וכתב שכל אחד יעשה כמנהגו ע"ש. והמנהג שלנו שלא לומר הפטרה לא בצום גדליה ולא במנחת ט"ב ולא בתענית ציבור. אח"כ ראיתי להשלחן גבוה שעל מה שכתב מור"ם ומפטירין, כתב: במלכותו קאמר אבל במלכותינו אין מפטירין לא בשחרית ולא במנחה כי אם בתשעה באב בלבד. ולהכל בו מפטירין דרשו, ולהרב אבודרהם מפטירין שובה, והרב ארחות חיים כתב דרשו וי"א שובה, ולפי זה מנהגינו דלא כמאן. וכן בצום גדליה שמנהגינו שלא להפטיר. וראיתי להרב חיד"א בספר לדוד אמת שכתב וז"ל: מי"ז בתמוז ואילך מפטירין תלתא דפורענותא, ז' דנחמתא, תרי דתיובתא, א' בצום גדליה במנחה, והב' בשבת בינתיים דמפטירין שובה, וסיים חיד"א בתוך חצאי לבנה: ק"ק שלא סיים דמנהג א"י שלא להפטיר, עכ"ל.

במחזור ארם צובה וסידור כת"י דמשק אין הפטרה למנחת תשעה באב, וכן מוכח מדברי הרמב"ם (הלכות תפילה פי"ג ה"ח) שאין הפטרה במנחה של תשעה באב כמו שכתב מרן בב"י סימן תקע"ה. וכן היה המנהג הקדום בירושלים מלפנים קודם השפעת מגורשי ספרד, וככתוב בחידושי דינים לרבני ירושלים הקדמונים (אות כב) וז"ל: בירושלים אין דרכן לומר הפטרה בתשעה באב במנחה, עכ"ל.

וא"א הגאון נר"ו בספר מנוחת שלום (ח"ז סי' ב עמ' כח) כתב: ומנהג קדמון זה הוא כמנהג ק"ק המוסתערבים (הם תושבי א"י הותיקים שלא יצאו לגולה) וכאשר העיד בספר תיקון יששכר, וכן היה המנהג הקדמון דבני מצרים שלא להפטיר כמובא בכתר שם טוב וכו'. אמנם אחר כך מנהג זה דבני ספרד שמפטירים בתשעה באב במנחה התפשט ודחה מפניו את המנהג

18 וראה עוד בקונטרס שמש צדקה (עמ' 43) על הבכיות הגדולות ואוירת והרגשת האבל בתשעה באב בבית הכנסת שמש צדקה בירושלים בזמן הגאון רבי יעקב מוצפי זצ"ל. וכתב שם שמנהגו היה לומר לפני קריאת מגילת איכה את הפסוק כי שמענה נשים את דבר ה' וגו'. ויתכן שזה מנהג קדום בבבל, כי כן נמצא גם בכתב יד קדום מפרס (כת"י לונדון גסטר מהמאה ה"ז-י"ז לערך, עמ' 23) שיש כמה פסוקים קודם קריאת איכה וביניהם הפסוק הנ"ל.

הקדום שנהגו שלא להפטיר, הן במצרים וכו', והן בא"י בירושלים ובצפת וכו', עכ"ל בקיצור.

ובספר נחלת אבות (עמ' 395) הביא תשובת רבי דוד נכד הבא"ח בענין זה וז"ל: ועל השאלה הד' האם אומרים בתשעה באב במנחה הפטרת שובה, תשובה: מקודם לא היו מפטירין במנחת תשעה באב כלל, אבל מזמן עט"ר אא"ז גאון יוסף חיים זצלה"ה הנהיג לקרות במנחת תשעה באב שובה, וסמך שלו על מה שכתב הרב אבודרהם ז"ל שכתב להפטיר במנחת תשעה באב וכן מנהג בני ספרד שמפטירין בו שחרית ומנחה, והביאו בית יוסף סימן תקע"ה, וכן בירושלים ת"ו מנהגם להפטיר במנחת תשעה באב, עכ"ל. וכן כתב בספר מסע בבל (עמ' קצו) שבהוצאה מאוחרת משנת תרס"ה נדפסה הפטרת שובה לתשעה באב ע"ש, ונראה שזה בעקבות דברי הרי"ח הטוב.

ט. אמירת נחם רק במנחה

כתב הגאון רבי יעקב הרופא אב"ד בגדאד במנהגי בגדאד שנדפסו בסוף ספרו אהל יעקב וז"ל: בענין אמירת נחם בתשעה באב, המנהג שאין אומרים אותו רק במנחה וכדעת מור"ם בהג"ה סימן תקנ"ז, ואף שמפשט דברי מרן נראה שאומרים אותו בכל התפילות וכמו שכתב הרב שלמי ציבור, מכל מקום לא נהגו כן, עכ"ל. וכן מוכח מדברי הבא"ח (דברים אות כז) שמנהג בגדאד לומר נחם רק במנחה. ועיין מה שהרחיב בזה בביאור המנהגים בספר כתר שם טוב (ח"ה עמ' 54). וכפי הנראה מקדמת דנא היה המנהג בבגדאד לומר נחם בכל התפילות כמו שנהגו מלפנים בשאר ארצות המזרח כמובא במחזור ארם צובה (דף שכה.). וסידור כת"י דמשק (עמ' 208) וכן הוא מנהג קדום בא"י, בירושלים כמובא בפרי חדש (סי' תקנז) ובצפת כמובא בארץ חיים (שם), אבל בדורות האחרונים גם בארצות המזרח נהגו כמנהג הספרדים בטורקיא וצפון אפריקה ואמרו נחם רק במנחה.

י. אכילת בשר בעשירי באב

כתב רב האי"י גאון בתשובה (תגה"ח סי' צד): נהגו באילו המקומות, אף על גב דמימנען מלמיכל בישרא מריש ירחא דאב עד התענית וכן טבחי ישראל לא שחטין כלל עד התענית, ביום התענית משש שעות ולמעלה אזלינן טבחי לשוקא ושחטין וזבנין [ישראל] בישרא, וקשי לן הדין מנהגא משום מראית העין דמאן דמימנע למשחט קודם יום התענית אתי ביום התענית עצמו ועסיק בשחיטה, וכל שכן ששונאי ישראל בו אבלים, ילף לן מרן אם יש גינוי או לא ואי אית בהדין מנהגא בבבל או לא. לא ליקשי לכוון הדין מנהגא דהכל יודעין שמניעת שחיטה קודם לתענית משום מאכל הוא וביום התענית ליכא דקא אכיל, ומנהגא בבבל מבתר פלגיה דיומא ביום התענית של תשעה באב שחטין טבחי וזבנין.

ובתשובה נוספת (שם, סי' ע) כתב בקיצור: ותמהנו מאשר כתבת כי יש מי שאומר שאין נכון לשחוט ביום א' באב ותשעה באב אחר חצי היום בשווקים, שאין למנוע את הסכין אחר חצי היום בט' באב כלל, ובראש החדש עד ט' באב אימתי שירצה.

ודין זה הובא בשמו גם בסידור רבי שלמה ב"ר נתן (פ"ג עמ' קה) שכתב וז"ל: דע שלענין השחיטה בתשעה באב הכל לפי מנהג המדינה, וכבר נשאל רב האי גאון ז"ל בענין זה והשיב שבגדאד שוחטים בתשעה באב אחר חצות היום ומוכרים בשר בשווקים, עכ"ל. וכן כתוב באבודרהם (דיני ט"ב) וז"ל: כתב רבינו האי וכו' ומנהג כל ישראל דלא למשחט מריש ירחא כי אם בט' באב משש שעות ולמעלה וכו' וכן המנהג בבבל. ובאלו הארצות לא פשט המנהג רק היחידים נוהגין אותו, עכ"ל [וכן כתבו במגיד משנה (הלכות תענית פ"ה ה"ו) ובב"י (סי' תקנב) שבארצותם היו אוכלים בשר בתשעת הימים].

נראה שמנהג בבל נמשך ברציפות עד הדור האחרון, וככתוב בבן איש חי (דברים אות טז) וז"ל: ביום תשעה באב נוהגין לשחוט טבחי מתא בשביל אכילת ליל עשירי, עכ"ל. וכן נהגו בדור האחרון שאחר חצות היו שוחטים כבשים לאוכלם במוצאי הצום, ואע"פ שמנהג כשר ע"פ דברי הירושלמי שלא לאכול בשר גם בכל יום עשירי באב, כמ"ש בשו"ע (סי' תקנח) ובשער הכוונות (דף פט ע"ג), יתכן שבגלל שהיה זה מנהג קדום בבבל, לא השתנה המנהג, ואפשר שמטעם זה בבא"ח לא הזכיר בדבריו מנהג זה שלא לאכול בשר בעשירי באב.

פרק ו

מנהגי ראש השנה ויום הכיפורים

א. סדר עקידת יצחק

כתב בספר מסע בבל (עמ' קצד) וז"ל: מיוחדות הן התפילות בבגדאד, אלו הנהוגות בבית הכנסת ידוע בליל יום השני של ראש השנה הנקראות "עקידת יצחק", עכ"ל. ובספר מנהגי יהדות בבל בדורות האחרונים (עמ' 171) כתב: בליל שני של ראש השנה או באשמורת הבוקר נהגו מספר אנשים ונשים להתאסף בבית הכנסת על שם פרח וקראו בספר עקידת יצחק בהתפעלות מרובה עד שעה מאוחרת, משום שמקובל כי עקידת יצחק אבינו אירעה בראש השנה. ידועים לנו ארבעה כתבי יד של ספר זה. בשנת תרצ"א נדפס בבגדאד בשם "סדר עקידת יצחק" שנוהגים לקרותו באשמורת בליל שני של ראש השנה, כלול בו עשרה נסיונות של אאע"ה ומתוכם נסיון העקידה. מבואר בו באחרונה כפי מדרשי רז"ל וכולם מתורגמים בלשון ערבי וגם כלול בו פיוטים נחמדים. בהקדמה לספר זה כתב המהדיר אלישע שוחט וז"ל: וכעת המנהג פה בגדאד יע"א שקורין אותו באשמורת ליל שני של ראש השנה בכל שנה שנה בבית הכנסת פרחא [עכ"ל]. הוא נדפס

גם במחזור ראש השנה כמנהג בגדאד ליוורנו תרצ"א. רבני בבל רצו לבטל מנהג זה משום שראש השנה אינו יום בכי, אך לא הצליחו, עכ"ל.

בהקדמה הנ"ל כתב המדפיס וז"ל: והוא מחובר מזמן קדמון שמצאנוהו ראינוהו בכתובת ידו של ה"ר אברהם בן רשכבה"ג משה חיים שכתבו בשנת התקס"ט, וכתוב שם שנוהגים לקרותו בליל שני של ראש השנה אבל לא ידענו מי חברו ומי סדרו וכו' עכ"ל. ובדבר זה נפלה טעות, והמעתיק אינו בנו של הגאון רבי משה חיים רבה של בגדאד, אלא הוא בנו של רבי משה חיים שהיה מלמד תשב"ר בעיר בצרה בשנות התק"נ, ומכאן נראה שסדר זה היה נפוץ מזמן קדמון בערי בבל, והחזיקו בו כמה מהמשפחות הותיקות של בני בבל, וכמובא בספר ישיבות בגדאד (ח"ד עמ' 864).

מנהג זה של סדר עקידת יצחק הוא קדום מאד, וכבר היה קיים בימות הגאונים (עיין בקובץ סיני חלק פ"ו עמ' קצה ובקובץ קרית ספר שנה ב' תרפ"ו עמ' 258 ואילך אודות כת"י של סדר זה משנת תקל"ז והנוסחאות והפיוטים העתיקים שבו). וגם במחזור ארם צובה (דף תמ. ואילך) יש סליחות לליל ר"ה שנזכר בהם באריכות ענין עקידת יצחק. ושוב ראיתי בגליון הדובר (תשרי תרכ"ד גליון יד אות לג) שכתב: ויש כמה משפחות אשר נהגו להשכים מחצות לילה ואילך ונוודדים שינה מעיניהם וקוראים סדר העקידה אשר לא ראיתי מה הם קוראים, ומנהג אבותיהם תורה הוא בידם, עכ"ל.

ב. ברשות מורי ורבותי

כתב בשו"ת רב פעלים (ח"ד או"ח סי' כב) וז"ל: בראש השנה בתקיעת שופר קודם הברכה אומר התוקע בציבור ברשות מורי ורבותי והקהל עונים שמים, וכן ליל כיפור קודם שמברך שהחיינו אומר ברשות וכו', והקהל עונים שמים וכו'. מה שעונין הקהל שמים דע כי דבר זה מקורו בספר שבולי הלקט שהביאו מרן ז"ל בבית יוסף או"ח סימן קס"ז, וז"ל: כתוב בשבולי הלקט מצאתי בשם רבינו האיי שנים שבאו לאכול המברך נוטל רשות מחבירו ואומר לו ברשות מורי והוא עונה ברשות שמים, שכך שנינו בברכות דף נ"ה ראה קראתי בשם בצלאל אמר הקב"ה למשה הגון לפניך בצלאל וכו', כך בסעודה בני ההסיבה בחרים החשוב שבהם לברך והוא אומר ברשות רבותי, כלומר זה אני יודע אם אתם מסכימים הקב"ה מסכים עמכם, והם משיבים ברשות שמים כלומר לכך אנו מסכימים שייסכימו מן השמים שנאה והגון אתה לפנינו עכ"ל ע"ש וכו'. המנהג פה עירנו יע"א ועוד באיזה מקומות שיענו השומעים שמים הן ברשות של הזימון והן ברשות של התוקע וכן ברשות של המגילה, ונהגו לתפוס לשון קצר לומר מילת שמים בלבד ואין אומרים ברשות שמים, עכ"ל.

והנה בדברי רב האיי ושבולי הלקט לא נזכר שכן נהגו גם קודם מצוות כמו תקיעת שופר וברכת שהחיינו בליל כיפור וקריאת המגילה, אבל הוא מנהג קדום של מאות שנים

בארצות המזרח, במחזור ארם צובה (ח"ב דף תקא:): כתוב: ברשות שמים, עכ"ל. ובסידור כת"י דמשק (עמ' 93) מובא שהתוקע אומר: מרשות רבותינו [והקהל משיבים] שמים. וכן בספר כת"ר שם טוב (ח"א עמ' קמד) כתב: גם נוהגין בא"י וסוריא תוגרמא ומצרים שהתוקע והקורא המגילה אומר קודם ברשות מורי ורבותי, והציבור עונים ברשות שמים, עכ"ל.

ג. צורת התרועה והשברים

כתב המגדל עוז (הלכות שופר פ"ג ה"ד) וז"ל: כשזכיתי לבוא לארץ הקדושה מצאתי תרועתם בקבלת אבותם כקול המתרעש ואין טוט בהם וכו', ומצאתי לר"י בן גיאת ז"ל שפירשה בהלכות ר"ה מתשובת רבינו שרירא ורבינו האיי גאון ז"ל שכל דבריהם קבלה וכו' בירושלמי איזו היא תרועה וכו', חד אמר כהדין טרומיטא פירוש קול המתרעש וכו', עכ"ל.

ובספר שופר תרועה (בוצ'קובסקי, פ"ב אות טז) הביא, התרועה מורכבת מקולות קצרים מאד התכופים זה אחר זה. ברוב הקהילות [מנהג בני ספרד ובני אשכנז] נוהגים לעשותם קולות מופסקים תכופים [הריטב"א, גם מדברי המאירי במגן אבות מבואר דהתרועה היא קולות מופסקים], ויש נוהגים [מנהג עדות יוצאי תימן בבל וגרמניה, והגר"ר וועלף ז"ל העיד שכן נהגו בביהמ"ד של החתם סופר, וכן המנהג בקהילות גרמניה (שרשי מנהגי אשכנז ח"א עמ' 330)] לעשות קולות עולים ויורדים, ורוב השיטות מסכימות למנהג זה, עכ"ל. וביאר בהערה וז"ל: וכן כתב בסדור רב עמרם גאון (דף מז:): וז"ל והתרועה קול ארוך ורועד, וצייר בצורת שלשלת [ויש להוסיף על זה שכן הוא גם בסידור רב סעדיה גאון (עמ' ריז)], וכן כתב הרמב"ן בדרשה (עמ' רלח) קול אחד ממש מרועע. וכן כתב הריטב"א ז"ל התרועה מקולות מחוברים שנופל בהם מנין ותופס בה שיעור במנין הקולות, והתקיעה קול אחד פשוט שאין נופל בו מנין. וכן כתב בספר אהל מועד תרועה קול אחד הוא ואין להפסיק בה כלל. וכן ביאר האברבנאל (ישעיה נח) קול אחד עקום וחד נקרא תרועה, וכן כתב בספר מור וקציעה (סי' תקצ) להעדיף מנהג זה, עכת"ד בקיצור ובמעט תוספת.

ובספר ילקוט מנהגים (ח"ב עמ' 105) כתב: תקיעות השופר של הבבלים שונות לגמרי משל יתר העדות וקשה ללמוד אותן, התקיעה נשמעת כעין "טו" ממושך, השברים שלוש תקיעות קצרות בהמשך אחד. התרועה מספר גדול של סלסולים קצרים המצלצלים כעין "ר ר ר ר", עכ"ל.

ובספר שרשי מנהגי אשכנז (ח"א עמ' 340) כתב: רבותינו הגאונים והראשונים תיארו בספריהם במילים ובציורים את צליל הלילה של התרועה קול אחד נמשך בעל צליל רועד ומרטט וכו'. חילוקי דעות בין הראשונים לגבי השברים אם מחוברים הם או מקוטעים, בין חכמי הספרדים היו הרי"ף גיאת והרמב"ן וכו'. קול מחובר של שברים מקובל היה עד השואה בכל קהילות אשכנז, גם בני בבל שמרו על חיבורם עד דורינו זה, עכ"ל בקיצור.

ובמילואים לספר עלי הדס (עמ' צב) כתב: מנהג ג'רבא לעשות קול ארוך בתרועה עולה ויורד וכו', כן נהגו בבבל, ארם צובה, פרס, לוב, קוסטנטין שבאלג'יר וקוצ'ין שבהודו. ורק בא"י, מרוקו, תונס, אלג'יר שבאלג'יריה, וטורקיה, נהגו בתרועה הנהוגה היום, וגם האשכנזים הייקים נהגו בתרועה המחוברת (ואצלם הקול יוצא מהריאה ממש כמנהג תימן ולא מן הלשון כבני ג'רבא פרס ולוב [א"ה וכו' מנהג בני בבל מהלשון דוקא]), עכ"ל.

ד. פסוקים קודם מוסף

בראש השנה ביום א' קודם לחש דמוסף נהגו בבגדאד לומר עשר פסוקים כמובא בספר מנחה בלולה (אות לג, הובא בספר בני חיי ירושלים תשס"ז עמ' נח, ועיי"ש בהערה 83) ובסידור תפילת ישרים, לעולם ה' וגו' לדור ודור וגו' למשפטיך וגו', וכן עוד פסוקים, וביום ב' אומרים פיוט חון תחון וכו' [וכן נהגו בארם צובה בדורות האחרונים לומר ביום ב' חון תחון, אבל בפסוקים לא נהגו כמובא בספר דרך ארץ (עמ' קטז)]. וכן כתוב בשו"ת זבחי צדק השלם (ירושלים תשפ"ה, או"ח סי' קכ) וז"ל: וביום א' קודם שובה למעונך אומר פסוקים אלו: לעולם ה' דברך נצב בשמים, לדור ודור אמונתך וגו', הכתובה בסידור טוביאנה הנדפס באותיות גדולות (א"ה ר"ל מחזור זכור לאברהם דפוס ליוורנו) עד כי גדול בקרבך קדוש ישראל, עכ"ל. וכן מובא בבא"ח (נצבים אות יד) וז"ל: והפסוקים והפיוט שנוהגים הציבור לאומרם קודם תפלת מוסף אחר חזרת ספר תורה להיכל לא יאמרם התוקע, עכ"ל.

אמירת הפסוקים הנ"ל היא מנהג קדום, וכל הפסוקים הנ"ל נמצאים במחזור ארם צובה (ח"ב דף תקא:). ודומה לזה בסידור כת"י דמשק (עמ' 283) מופיעים שבע הפסוקים הראשונים וכן הפסוק האחרון, ובמקום שני הפסוקים שלפני הפסוק האחרון שבמחזור ארם צובה מופיעים שבע פסוקים אחרים.

ה. נישוק הספרי תורה ביום הכיפורים

כתב בספר מסע בבל (עמ' רכז) וז"ל: בכפור בשמיני עצרת ובשמחת תורה מוציאין בכל בתי הכנסת את כל ספרי התורה [מבית גנזם] ומניחים אותו בהיכל והאנשים והנשים הולכים מבהכ"נ לבהכ"נ לנשק כל ספר וספר וקוראים זאת זייראה (-ביקור), עכ"ל.

ביום כיפור לא היו מוציאים את כל הספרים מהחדר בו היו מונחים לשמירה [כמו בשמיני עצרת ושמח"ת], אלא היו מוציאים שבעה ס"ת לכל נדרי (וכנזכר בבן יהוידע סוכה נה:), ולא היו מחזירים אותם לחדר השמירה עד סוף היום, אלא היו נשארים בהיכל, ואחרי תפילת ערבית היו פותחים את ההיכל, ואז היו באים האנשים לנשק את הספרי תורה ואחרי כן היו באות גם הנשים, וכן נהגו אחרי תפילת מוסף.

נראה שמנהג זה הוא מנהג קדום, וכפי שמצאנו שהיה נהוג גם בארם צובה בליל כיפור בבית הכנסת הגדולה והעתיקה וכמובא בספר מנהגי ארץ"ץ (ירושלים תשפ"ד, עמ' קכא) וז"ל: ויש ז' היכלות בבית הכנסת הגדולה, והם חדרים בינונים כל אחד יש בו מעשרים עד

שלשים ס"ת וכו', ואחר התפילה נכנסים הקהל יחפים להיכלות הקודש ומנשקים בהם הספרי תורה, להביע תחינתם ומבוקשם לפני האל יתברך ויתעלה, כל אחד מה שנחוץ לו, עכ"ל.

ועל מנהג דומה העיד רבינו עובדיה מברטנורא (אוצר מסעות עמ' 108) שראה בדרכו לא"י בשנת רמ"ח, וז"ל: ופלירמו היא עיר גדולה וראש מלכות סיציליא וכו', הבית כנסת אשר בפלירמו אין כמוהו בכל הארץ וכו', גם ראיתי בליל יום הכיפורים ובליל הושענא רבה אחר שסיימו הציבור תפילת ערבית פותחים הנאמנים שערי ההיכל צפונה ונגבה, ויושבים שם כל הלילה עד הבוקר ובאות הנשים משפחה ומשפחה להשתחוות ולנשק הספרי תורה, בפתח אחד יכנסו ונכחו יצאו, וכל הלילה זאת נכנסת וזאת יוצאת, עכ"ל. ויתכן טעם המנהג לבקש ולעורר רחמים בזכות התורה בימי חתימת הדין.

ויתכן שיש למצוא מקור וטעם למנהג בבל שהיו מביאים את הספרי תורה ביום כיפור כדי שיהיו מנשקים אותם, מדברי הגמ' (יומא ע.) שלאחר שהיה הכהן גדול ביום הכיפורים קורא בתורה ומברך אחריה, היה כל אחד מביא ספר תורה מתוך ביתו וקורא בו, וכל כך למה, כדי להראות חזותו לרבים. ופירש רש"י להראות נוי של ס"ת ותפארת בעליה שטרח להתנאות במצוה וכו', עכ"ל. ואולי ע"פ זה וזכר לזה נוסד המנהג הזה.

פרק ז

מנהגי חג הסוכות

א. עשיית סוכה בבית הכנסת

בספר המנהיג (הלכות סוכה עמ' שעא) הביא מתשובת רב האיי גאון שבבגדאד נהגו לעשות סוכות בבית הכנסת, יעו"ש. וכן הביא הגאון מוהרי"ח (בקונטרס מראות יחזקאל) וז"ל: רבינו האיי גאון ז"ל ושיבתו היתה בעיר בגדאד, וכן מוכח נמי מדברי רבינו האיי גאון ז"ל עצמו שהובאו בהלכות רבי יצחק גיאיות [הלכות סוכה דף פ"ט] שכתב רבינו האיי ז"ל וזה לשונו, ובבגדאד עושים בבתי הכנסיות שלהם סוכות עד כאן, כן היה המנהג פה עירנו בגדאד לעשות בבית הכנסת סוכה במקום שאינו מקורה במקום שמתפללין בו בקיץ, והיה נוהג דבר זה משנים קדמוניות, ויש כמו ארבעים שנה שנתבטל בעונות הרבים דבר זה שהיה מנהג קדמון מאד, עכ"ל.

ובספרו הנד"מ מקבציאל (ויקרא אות יב) כתב: ונראה לי שצריך להזהיר להעושים סוכה בבית הכנסת שלא לסתור בכותל בית הכנסת לעשות גומא כדי לתחוב שם עצי הסוכה, דאין צורך לבית הכנסת עצמו, עכ"ל, ונראה שלא נתבטל המנהג לגמרי והיו בתי כנסיות שעדיין המשיכו בזה. וכן היה המנהג בדור האחרון לעשות סוכות בבית הכנסת מאיר אליהו ובית זילכה ובבית הכנסת הגדולה.

מעלה מיוחדת נמצא במנהג זה [מלבד המעלה של נטילת לולב בסוכה דוקא (עיין כף החיים סי' תרנא אות מו)], שבאופן כזה הסוכה בנויה במקום שיש בו קדושת בית הכנסת, ויש כאן גם מעלת בית הכנסת וגם מעלת סוכה. ובאופן זה המתפללים בסוכה שבבית הכנסת עושים כהוגן אליבא דכו"ע, גם לפי הפמ"ג (סי' תרלט מ"ז ס"ק יד) שכתב: וביש בית הכנסת בעירו אינו רשאי להתפלל בסוכה אף בעשרה, עכ"ל. ומעלה זו לא שייכת בבתי כנסיות שעושים את הסוכה בחצר שהיא מחוץ לבית הכנסת כמצוי בימינו ברוב המקומות, אלא רק בבתי כנסיות העתיקים שבהם החצר היתה באמצע בית הכנסת והיתה חלק ממנו, כמו שהיה בבגדאד בבית הכנסת הגדולה ועוד, וכן היו הבתי כנסיות הישנים בבצרה ובחילה שבבבל, ובעיר מוצול שבאשור, וכן היה המבנה של בית הכנסת הגדולה והעתיקה שבארם צובה. ועיין עוד לקמן (פי"ז אות א).

ב. מנהג הביקורים

כתב בספר מסע בבל (עמ' רכז) וז"ל: בסוכות ופסח יוצא כל אחד לבקר בבית חבירו, עכ"ל. וכן כתב מהר"ש אגסי בספר זהב שבא (עמ' קט) וז"ל: בענין מה שנוהגים בעירנו יע"א שבאים ביום טוב ומקדשים ותיכף הולכים להקביל פני רבם ורעיהם כנהוג, עכ"ל. וכן כתב הגאון רבי עזרא דנגור (בסדר פסח וחוקיו לפי מנהג יהודי בבל, נדפס בהצפירה תרס"ג, ושוב נדמ"ח בקובץ זכור לאברהם תשס"ג עמ' 1075) וז"ל: וגומרים מוסף והולכים לבתיהם ועושים סעודת יום טוב ואחר כך הולך להקביל פני רבו וקרובו ומידעו, עכ"ל. ובתיאור מהתקופה הסמוכה למלחמת העולם הראשונה (מאת ראובן סומך) נכתב: בשני הימים הראשונים היו רחובות היהודים הומים מקבוצות שלימות של אבות ובנים מכל הגילים כולם לבושי הדר בדרכם לביקורי חג וכו', עכ"ל.

ומנהג זה שהיה נהוג גם בעוד מארצות המזרח [כנזכר בפלא יועץ (ערך ימים טובים) וברוח חיים (סי' תקטט אות יז)] נראה שיסודו קדום, ומקורו כבר בתקופת הראשונים שכן כתב רבי שת בן יפת הרופא שהיה בתחילת האלף הששי בספרו חמאת החמדה בפרשת ראה וז"ל: ואנחנו בני צובה גם בני בבל ומצרים ושאר המקומות נהגו לילך מקצת הקהל אל מקצתם בחג הסוכות וכו', עכ"ל.

פרק ח

אתרוגי בבל

א. מסורת וקבלה על אתרוגי בבל

על אתרוגי ארץ ישראל למיניהם, וכן על אתרוגי איטליה למיניהם, וכן על אתרוגי מרוקו ואתרוגי תימן, נכתבו מאמרים רבים ואף ספרים מיוחדים. אך על אתרוגי ארץ בבל, אשר במשך כאלפיים ארבע מאות שנים ברציפות מעת גלות החרש והמסגר לא פסק

ממנה ישוב ישראל, נכתב מעט מזעיר ובמקומות שונים. במאמר זה אקבץ בעז"ה למקום אחד את כל הידיעות שמצאתי על האתרוגים בבבל.

על אתרוגי בבל מצאנו שהיתה קבלה ומסורת שאינם מורכבים, וכמו שהזכיר הגאון רבינו יוסף חיים ז"ל בתשובתו הנדפסת בבשו"ת זבחי צדק השלם (ירושלים תשפ"ה, או"ח סי' קלח) וז"ל: גבי אתרוג אין לסמוך על הסימנים לבדם, ואין להתיר כי אם אותם שיש לנו בהם קבלה שהם אתרוג וכו', וגדולה מזו תמצא פה עירנו בגדאד יע"א פרי אילן הנקרא דבד'ב, ויש בו סימני אתרוג, ותוארו כמו אתרוג ממש, ורק הוא חמוץ, ועכ"ז יש קבלה פה עירנו דאין פירות אלו הם אתרוגים, ופסולים הם לגמרי, ואפילו אם יזדמן איזה שנה שאין נמצא בה אתרוג כלל, אין נוטלים מאלו אפילו בלא ברכה, עכ"ל.

ב. טעם אתרוגי בבל

כתב הגאון רבינו יוסף חיים ז"ל בספר בא"ח (ש"א ראה אות יא) וז"ל: ופה עירנו יע"א האתרוג הוא מתוק, אך אינו מצוי הרבה כי אם מעט עכ"ל. וכן כתב בתשובתו שהובאה בשו"ת זבחי צדק לעיל, וז"ל: שאתרוגים שלנו הם מתוקים וכו', רוב האתרוגים הנמצאים היום בעולם הם חמוצים עכ"ל, ע"ש. וכן כתב בספרו ידי חיים (סי' תרנא אות ד) וז"ל: יש אתרוג חמוץ כמו זה הגודל בא"י, ויש אתרוג מתוק כמו זה הגדל בעירנו בגדאד, וכן הוא בגמ' שבת דף ק"ט ע"ב לייטי אתרוגא חלייתא, ופירש רש"י מתוק, משמע דאיכא חמוץ ואיכא מתוק, עכ"ל.

ובכף החיים (סי' תרמח אות קמג) כתב: דיש מין אתרוג חמוץ ויש מין אתרוג מתוק כדמוכח בגמ' שבת דף ק"ט ע"ב וכו' כמו שכתבתי בתשובה וכו' עכ"ל. ובתשובה זו (שנדפסה בתחילת ספר כרם יעקב) כתוב: שאלה: בענין האתרוגים הגדלים בבבל שהם מתוקים, והגדלים בארץ ישראל הם חמוצים, אם יש חשש על מין אחד שאינו אתרוג או מורכב. תשובה: הנה במין האתרוגים יש מתוקים ויש חמוצים, וכן מוכח בהדיא במסכת שבת דף ק"ט ע"ב, וז"ל הגמרא: לייטי אתרוגא חלייתא וכו', ופירש רש"י ז"ל: אתרוגא חלייתא, מתוק, ואם כל פרי עץ האתרוג מתוק למה ליה למימר אתרוגא חלייתא, הוה ליה למימר אתרוגא סתמא ואני יודע שהוא מתוק, אלא מדקאמר אתרוגא חלייתא ולא אמר אתרוגא סתמא מוכח שיש במין האתרוג מהם מתוקים ומהם חמוצים, ולכך הוצרך לומר אתרוגא חלייתא, והוא ברור. לפיכך שניהם כשרים בין האתרוגים החמוצים בין האתרוגים המתוקים, ואין מחמת זה חששא על שום אחד מהם. ועיין בספר רוח חיים (או"ח סי' תרמ"ח אות ד) שהוכיח כן מכמה פוסקים עיי"ש. ולענ"ד אין צורך לזה כי כן מוכח בהדיא בגמרא וכןזכר, והיעבת"א, שנת התרס"ז, עכ"ל.

וכן כתב הגאון רבי יהושע שנדוך (הובא בספר ישיבות בגדאד ח"ד עמ' 850) וז"ל: לפי זכרוני האתרוגים של בגדאד טעמם מתוק, עכ"ל.

ג. מראה וריח וגודל אתרוגי בבל

על המראה הנאה והריח הטוב של האתרוגים בבבל מצאנו עדות מיוחדת (מאת ראובן סומך) וז"ל: האתרוגים היו גדולים¹⁹, ומהם הגיעו לגודל אבטיח [לא מהזן התימני הידוע בארץ], מראיהם המחוספס והמבהיק בגוונו הזהוב, ובעיקר הניחוח שהפיצו בכל בית הכנסת השרו רוח חגיגית ונעימה, עכ"ל.

מה שכתב בתיאור הנ"ל על גודל האתרוגים וחספוסם, עיין מה שכתבתי בהערה. והנה כיום אתרוגים גדולים מאד מצויים בעיקר בזן התימני, וכן היה מלפנים מצוי באתרוגי ארץ ישראל, כמובא בתוספתא דמאי (פ"ג ה"ז) ובמסכת סוכה (לו:), וכן עוד היה מצוי בארץ ישראל בתחילת שנות ה'ת"ר, וכמובא בספר תבואת הארץ (תוצאות הארץ פ"ב הצומח) וז"ל: אתרוגים נמצאים בא"י במשקל שנים עשר ליטראות ויותר, עכ"ל. ובמכתב רבי יעקב ספיר בגליון הלבנון (שנה יב גליון טו, כסליו תרל"ח) כתוב: מצאתי אחר חקירות ודרישות כי האתרוגים הגדלים ביפו מאז ומלפנים והם בלי פיטמות, ואלו החדשים שמקורם באו ורובם עם פיטמות, כמעט כשני מינים הם, כי הראשונים כשמתבשלים על האילן נעשים גדולים כאבטיחים שמשקלו עשרה פונט, ואלה האחרונים לעולם לא יגיעו למשקל שני פונט, עכ"ל. כיום זני האתרוגים של א"י הם קטנים, וכמובא כל הנ"ל בספר דבר משנה (עמ' תקב - תקג) ע"ש.

ומה שכתב בתיאור הנ"ל שגוון האתרוגים בבבל היה זהוב, וכן נראה לי מסתימת דברי הבא"ח וכה"ח ועוד, יש להעיר שלפי דברי הרי"ף (סוכה יז:) אתרוגי בבל יש להם כעין שחרות מעט, ואולי בזמן הגמרא היו בבבל זני אתרוג כאלו, ועיין באוצר הגאונים (סוכה עמ' 100 בשם הרי"צ גיאנות) ובחידושי המאירי (סוכה לו:).

ד. קוני האתרוג

כתוב בשו"ע (או"ח סי' תרנח ס"ט) וז"ל: מה שנוהגים במקום שאין אתרוג מצוי שכל הקהל קונים אתרוג בשותפות, הטעם מפני שכיון שקנאוהו לצאת בו מסתמא הוי כאילו פירשו שכל הקהל נותנים חלקם לכל מי שנטלו לצאת בו על מנת שיחזירהו להם, עכ"ל.

19 ומצאתי בספר נהגו ישראל (סטל, עמ' לו) שכתב: לא רק באיטליה וביזנטיון נהגו ליטול אתרוג גדול במיוחד, אלא גם בבבל בתקופת האמוראים, כפי שהדבר מתואר בכמה חותמות יהודים בבליים מהמאות הרביעית והחמישית... כתריסר חותמות יהודיים בני התקופה המציגים את הלולב והאתרוג שרדו עד ימינו, שנים מהם מתארים אתרוג לא גדול במיוחד, אך מרבית האתרוגים מתארים אתרוג רחב וגדול למדי... אין ספק שתיאורים אלו משקפים את המנהג בפועל, ובבבל בתקופת האמוראים נהגו לא מעטים ליטול אתרוג גדול ביותר למצות ארבעת המינים, מנהג שהמשיך בתקופת הגאונים כעדותו של אחרון הגאונים הבבליים (ראה אוצר הגאונים סוכה עמ' 45) רב האי גאון, שעמא דבר ליטול אתרוג גדול כדעת רבי יוסי, עכ"ל. תמונות ארבעת המינים בחתימות הבבליים מופיעים בספר הנ"ל (תמונות לפרק שני תמונה 44 עד תמונה 50). ומהחותמות הנ"ל (שם עמ' לו הערה 80) נראה שיש כמין קליעה של עלי לולב ובתוך זה יש את הלולב וההדס והערבות ועל גבי הקליעה יש קשר, ועיין לקמן בהערה הבאה שכך היה המנהג בדורות האחרונים בבבל, ואולי מדובר במנהג קדום שנשאר עד הדורות האחרונים.

וביאר שם בכף החיים (אות עט) וז"ל: כן כתב הטור בשם הרשב"ם, אבל בשם תשובת רב שרירא גאון כתב ודאי בשאר ימות החג יום השני והלאה יצאו ידי חובתם באותו לולב, אבל ביום הראשון צריך כל אחד לולב שלו, וכן ראוי שתעשו להיות קונים הלולב לאחד מן הציבור או שיקחנו מממונו וכו' וכל אחד יתנו לחבירו במתנה עד שיבוא לידי כולם, עכ"ל. אלא שכתב הטור דבאשכנז וצרפת נוהגים כרשב"ם על כן פסק כן בשו"ע, עכ"ל.

ובשו"ת רב פעלים (ח"ב או"ח סי' סד) כתב וז"ל: העולה מכל הנ"ל לנידון השאלה שרוצים לקנות האתרוג מדמי הכנסות של בית הכנסת, לא אריך למיעבד הכי אלא ישארו במנהגם הקדום שהגביר הי"ו יקנה האתרוג מכיסו ויזכה את הציבור וכו', עכ"ל, ושם האריך וכתב לחוש שלא לצאת ידי חובה באתרוג של הקהל [והביאו בשדי חמד (כללים מערכת ל כלל קמא אות נא) עיי"ש]. וכפי הנראה כן היה מנהג בני בבל, והמשיכו בזה גם בסיגפון, כנזכר בשאלה שברב פעלים שם.

וכן כתב בגליון הדובר (תשרי תרכ"ד גליון יד אות א) וז"ל: ובעירנו זאת אין מנהגם כשאר מדינות אשר קונים אתרוג מכיס הכולל, כי אם נמצאו בעירנו זאת כמה נדיבים אשר הם מזילים מכספם וקונים מכיסם, וכל הקהל הולכים לביתם וחוטפים ומברכים ויוצאים, הלא המה הנדיבים, הרב הכולל כמהר"ר ח"ר יוסף חיים ח"ר אליהו ח"ר משה חיים ואחיו הנעימים הי"ו, והאחים הגבירים... אחים שלא יתפרדו כמהר"ר מנשה וכה"ר ששון בני רודף צדקה וחסד יחזקאל ראובן מנשה, עכ"ל.

וכן כתוב בספר מסע בבל (עמ' רכז) וז"ל: אתרוג לברכה קונים העשירים מכיסם, והוא מצוי בעיר, משתדלים לקנות אתרוג משובח אף אם הוא עולה במחיר גדול שש או שבע לירות, עכ"ל. ודבריו הם על סביבות שנת תר"ע. וכן בתיאור על התקופה הסמוכה לאחר מלחמת העולם הראשונה (מאת ראובן סומך) נכתב: רק יחידי סגולה קנו אתרוג וזיכו גם את הקהל בברכת הלולב. גם משפחות שהיו שרויות בשנת אבל שקדו לרכוש אתרוג כדי לזכות את הקהל בברכה לעילוי נשמתו של הנפטר, עכ"ל. וכפי מה ששמעתי כך המשיך המנהג עד הדור האחרון.

ה. זמן הברכה

בענין תחילת הזמן בו התחילו לברך על הלולב, כתב הבא"ח (ש"א וישלח אות ד) וז"ל: והנה מקדם קדמתא היו נוהגים פה עירנו בגדאד לענין נטילת לולב שלא לברך אלא עד שתעלה השמש ותתראה לנו וכן הדין לענין ק"ש ותפילה, אך משנת כת"ר נהגו בלולב ע"פ סברת בית דוד ז"ל מחמת דוחק ציבור וכו', עכ"ל. ובשו"ת רב פעלים (ח"ב או"ח סי' ב) כתב: מזמן הקודם היו נוהגים פה עירנו יע"א שלא לברך כי אם אחר הנץ החמה על הארץ שנראית לנו, אך משנת כת"ר נהגו לברך ע"פ סברת הרב בית דוד, מפני כי הקהל בן פורת יוסף נתרבו מאד, ואתרוג הכשר לברכה ביום טוב ראשון לא היה מצוי אלא בשלש או

ארבע בתים מן היחידים, והציבור זריזין ביום טוב ראשון לבוא בבקר השכם לבית היחידים ששם הברכה כדי לברך, ועומדים צפופים עד זמן הברכה בדוחק הרבה, וכשיתחילו לברך הם דוחקים זה את זה וכל אחד רוצה לחטוף ולברך קודם חברו, ויזדמן מחמת הדוחק הזה שיפסל האתרוג, על כן הוכרחו ללכת אחרי סברת הרב בית דוד ז"ל בענין הנץ החמה כדי להקדים הזמן, ובזה הציבור באים קמא קמא ומברכים בהרוחה, עכ"ל.

וכן בשו"ת תורה לשמה (סי' קלח) כתב: בעיר שלי בברכת הלולב ביו"ט אשר באים הקהל בהשכמה אל בית המזכה שיש לו לולב ואתרוג כשר, ומברכים בסוכה, אך בן פורת יוסף באים רבים מן הקהל בבית אחת וכולם עומדים צפופים בבית המזכה, ודוחקים זה את זה כדי להתקרב אצל המזכה בתוך הסוכה²⁰ וכו', עכ"ל.

אך לעומת זאת בגליון הדובר (מרחשון תרכ"ד גליון טו אות ב) כתב וז"ל: אשר מימות אבותינו ואבות אבותינו לא היו מברכים על נטילת לולב כי אם עם הנץ החמה ממש, והיה להם לצער גדול אשר היו מתקבצים רוב העם ודוחים זה את זה, זה רודה וזה מרדה, וחוטפים ומברכים, ולפעמים מרוב הדחק פוסלים האתרוג ברגע כמימריה, ואם לחשך אדם לומר למה אין אתם מברכים קודם הנץ החמה לכופר היה נחשב בעיניהם, וברוך אשר חלק מחכמתו לבשר ודם, אשר נתחכמו חכמי דורינו וקבעוהו לדורות לברך קודם הנץ החמה, דהיינו מעמוד השחר ואילך, והרויחו בזה אשר מברכים בנחת ולא בצער קמא קמא, וגם האתרוג לא היה בו מום וקיימו בעצמם החכמה תחיה בעליה עכ"ל. וכן בספר מסע בבל (עמ' רכז) כתב: היחידים הולכים לבתי העשירים מעלות השחר לברך על הלולב, עכ"ל.

והבדל יש בין שיעור תחילת זמן הברכה שברב פעלים לשיעור הזמן הכתוב בהדובר, דלפי הדובר התחילו לברך מעלות השחר, ומעלות השחר עד הנץ החמה הנראה לעין הוא שמינית היום דהיינו שעה ומחצה לפי מנהג בגדאד [וכמובא בלוח של הגאון רבי יצחק מכמל (בגדאד תרפ"ג)] ובלוח של הגאון רבי נסים כדורי], ואילו לפי הזמן שכתב ברב פעלים דהיינו הנץ החמה לסברת הרב בית דוד וזה שעה קודם הנץ החמה הנראה לעין. ועוד הבדל יש ביניהם, דמעלות השחר הוא זמן של דיעבד, ואילו זמן הנץ הוא לכתחילה.

20 ולאחר שנטלו האנשים היו באות הנשים ונטולות לולב [ועם ברכה כנודע, וכמו שכבר העיד מהר"א אדאדי (ויקרא אברהם סוף קונטרס מקום שנהגו אות ב) על מנהג בבל, וכן נהגו מלפנים כל קהילות הספרדים וכדעת כמעט כל הראשונים (עיין באריכות בספר מנוחת שלום ח"ז סי' ו)], ושמעתי שיתכן שמסיבה זו נהגו בני בבל (עיין בקונטרס שמש צדקה עמ' 51) לעשות בית יד ללולב [כעין שעושים בני אשכנז] שמכסה את הלולב והערבות וההדסים [אך בכיסוי אחד לכל ג' המינים], כי אם לא כן היו נושרים כל העלים מריבוי משמוש הידים של כל הנוטלים. וכן היה המנהג בארם צובה כמובא בספר מנהגי אר"ץ (ירושלים תשפ"ד, עמ' קכז) וז"ל: מנהג אר"ץ להניח ד' מינים בתוך קופיה [-עלי לולב ארוגים עם בית קיבול אחד], עכ"ל. ועיין לעיל בהערה הקודמת.

ומסתבר שהיו מברכים שעה לפני הנץ הנראה לעין, והדובר ראה זאת מצד שזמן זה הוא הראוי לברכה בשעת הדחק דאפשר מעלות השחר, ולא מצד סברת הרב בית דוד שלא נהגו כמותו בבגדאד עד אז, ואילו ברב פעלים ראה זאת מצד זמן הנץ של הרב בית דוד, שבאותו זמן התפשטה סברתו בעוד מקומות כמו בירושלים וכנזכר בבא"ח וברב פעלים שם, אך להנהיג להקדים מדין עלות השחר בשעת הדחק לא היה שייך, וכמו שכתב הדובר שהאומר כן לכופר היה נחשב בעיניהם.

1. המחסור והדחק באתרוגים

עדות על מציאות של מחסור באתרוגים בבבל מצאנו כבר בזמן האמוראים, וכמובא בתלמוד ירושלמי (סוכה פ"ג ה"י גיטין פ"ב ה"ג) וז"ל: כהדא תרונגא הוו מצפצפין תמן וכו'. ופירש בקרבן העדה וז"ל: אתרוגים היו דחוקים בבבל שלא היו מצויים בשנה ההיא וכו', עכ"ל. אמנם יתכן שהיה זה רק בשנים מסוימות ולא בכל שנה, וכמו שהיה בדורות האחרונים, וכדלקמן.

גם בדורות האחרונים ראינו מציאות של מחסור באתרוגים בבבל, הן בגלל הקור שהיה פוגע באתרוגים, והן מטעם שחכמי בבל החמירו הרבה בכשרות המינים, וכמובא בגליון הדובר (תשרי תרכ"ד גליון יד אות א) וז"ל: ולפי השמועה אתרוגים הנמצאים בארץ הקדושה תובב"א חמוצים אשר לא כן בארצותינו אלה, אשר הם נמצאים בכל סימניהם כדת וכהלכה, רק לא בנחת כי אם בצער, אשר מחמירים ביותר בחזית דקה מן הדקה²¹ וגם בחס[ר כל] שהוא אשר מקדמת דנא מימות אבותינו לא היו מחמירים כל כך, והיה נמכר בימיהם כל אתרוג אחד בפרוטה... ובעונותינו הרבים זה מכמה שנים אשר התמעטו מארצותינו מצד הקור והכפור אשר באו עליהם בשנים שעברו ואין נמצאים כדת וכהלכה כי אם אחד מעיר ושנים ממשפחה, ונמכרים ביוקר הערך, עכ"ל. עוד כתב בגליון הדובר (י"ד תשרי תרכ"ח) וז"ל: ואל יקשה בעיניך על אשר לא יוכשרו לברכה כי אם אחד מעיר, יען שרבני עירנו זאת הם מחמירים בבדיקתן יותר משאר כל ארצות באפשר להם והמחמיר תע"ב, עכ"ל.

עוד כתב בגליון הדובר (ערב סוכות תרכ"ה) וז"ל: רואים לאילנו אשר הוא מפונק ואסטניס ביותר אשר אינו יכול לסבול קרירות מה שהוא, שאם יארע לו שום קרירות הוא מתקלקל ואינו עושה פרי מכל וכל. ובעונותינו הרבים בשנה זו בעירנו זאת השלג והברד לא השאירו לנו עוללות... ולא נמצא בארצנו מכל וכל גם טוב גם רע, עד אשר הוכרחו ראשי עמינו לכתוב לדמשק יע"א ולצפת תובב"א, ואנכי הרואה בהשגחה פרטית היא, אשר לאיש אשר הוליכו לו מכתבם לעיר דמשק בעוד המכתבים בדרך והוא בא לעירנו

21 מנהג בגדאד שלא לברך על אתרוג שיש בו חזית שפסול ביום הראשון, אף בשאר ימי החג, כמ"ש מור"ם בהג"ה סימן תרמ"ט סעיף ה', דחזית פוסלת כל שבעת ימים, כן כתב הגאון רבי יעקב הרופא בספר אהל יעקב (עמ' עח).

זאת באין הבין, וגם לעיר בצרה אשר עיננו תלויים על הפסט [=דואר] איחר לבוא, וגם הפוצטה איחרה לבוא, וגם כמה מקומות אשר הבטיחנו שיש אתם מבלי ספק וכשאנחנו הולכים ורואים והנה חלום באופן שהיום ערב חג בין השמשות ולא בא לנו שום בשורה וכו', עכ"ל.

לעומת זאת היה גם מציאות של שנה של יכול מבורך באתרוגים, כמ"ש בגליון הדובר (י"ד תשרי תרכ"ח) וז"ל: נודה לאל בשמחות וגיל אשר בחר בנו מכל עם ורוממנו מכל לשון והפיל גורלינו בארץ הלזו היא עיר תהילה עיר שכולה חכמים, ולא תחסר כל בה מארבעת המינים, וממנה יונקים גם שאר ארצות ערי פרס ומדי ואגפיה, ובפרט בשנה זו אשר הרבה ה' לנו פרי עץ הדר ביותר משאר שנים שעברו, הן אשר הביא מארצינו הן משאר ארצות רחוקות, וגם מעיר דמשק ואגפיה, עכ"ל.

אמנם באופן כללי בדורות האחרונים המציאות היתה של מחסור באתרוגים וכו"ל, וכפי הנראה במרוצת השנים המחסור רק הלך וגבר, וכן מובא בכמה מקומות בכתבי רבינו יוסף חיים ז"ל, בתחילת ספרו רב ברכות הביא תשובה שכתב בימי חורפו ונראה שהיא תיאור על המצב בזמנו בבגדאד, וז"ל: שאלה ביתומים שירשו מאביהם פרדס ונטוע בו אילן של אתרוג וכו' ויצא בו אתרוג טוב וחשוב וכשר מאד לברכה וכו', גם האתרוגים שיש בעיר ההיא הכשרים לברכה הם מעט, ואין נמצא כשרים כמוהו הרבה, אם יש להתירו משום שעת הדחק לתת לקצת מן הקהל לברך עליו, עכ"ל [על תשובה זו כתבו בכמה ספרים מעשה שהיה ובנוסחאות שונות (עיין בספר קץ הימין עמ' ס ובהקדמת ספר רב ברכות מהדורת סאלם) ופרטי המעשה שם אינם עולים בקנה אחד עם המציאות, ואכמ"ל]. ובספרו שו"ת רב פעלים (ח"ב א"ח סי' ב) כתב על המצב בשנת כת"ר, וז"ל: ואתרוג הכשר לברכה ביו"ט ראשון לא היה מצוי אלא בשלש או ארבע בתים מן היחידים וכו', עכ"ל. ובתשובתו הנ"ל שבשו"ת זבחי צדק כתב: ואפילו אם יזדמן איזה שנה שאין נמצא בה אתרוג כלל, אין נוטלים מאלו [=הדבדב] אפילו בלא ברכה, עכ"ל. ובמכתבו אל השד"ר רבי יוסף חיים שרים שנכתב אחרי שנת תרס"ב כתב וז"ל: האתרוגים לא ימצאו אפילו אחד לנענע בו הן פה הן בכל הסביבות, וכתבנו תילגרא"ף להביא מן יפו תוב"ב, עכ"ל. ובספרו שו"ת רב פעלים (ח"ד אה"ע סי' ג) כתב: מעשה שהיה פה עירנו בגדאד בשנת התרס"ו אחר תשעה באב יה"ל יצאו שני אחים והם אהרן ושמואל בני שבתי הכהן מפה עירנו יע"א להביא אתרוגים מערי פרס וכו', עכ"ל. ויש מכתב ממהר"ש אגסי התנצלות לרבינו יוסף חיים על שהכשיר אתרוגים שלא ידע שפסלם (נדפס בזהב שבא עמ' קסה ובישיבות בגדאד ח"ג עמ' 200), והמכתב מיום ר"ח, כנראה ר"ח אלול.

ובספר תפארת הלוי (פרשת חקת) כתב: ומעשה בעירנו קודם הסוכות לא היה אתרוג, וגוי אחד הביא אתרוג הדור, ונטפל עמו יהודי אחד, ואמר לו כאשר שואלים שומתו בבית

הגביר מנשה זבידא זיע"א תאמר שבעים לירא וכו', כשבדקו רבינו עבדאללה סומך ז"ל ערב לו מאד שהיה הדור וכו', מה עשה הטפש, עקר לעץ שבשפולי האתרוג והראה לגביר וכו', והשיב לו צא צא איש הטפש והמשוגע וכו' וחשב הנכרי שכעס על מחירו וכו', והשי"ת אינה לידם אתרוגים אחרים, עכ"ל בקיצור, והובא גם בספר ישיבות בגדאד (ח"א עמ' 124) [ועיין לעיל מה שהובא מגליון הדובר אודות הגביר הנ"ל, ושם כתב עוד שהגביר הנ"ל ירש מאביו שדה שגדלו בה אתרוגים לברכה וצווה על זה לפני מותו].

וכן בספר אוצר נגינות ישראל (ח"ב עמ' 3) כתב: אין אתרוגים מצויים בבגדאד, מפני כך רוב הקהל משתמש בלולב משותף ומברכים לפני התפילה, עכ"ל. ודבריו הם על סביבות שנת תר"פ²². וכן נמצא בתיאור על התקופה הסמוכה לאחר מלחמת העולם הראשונה (מאת ראובן סומך) וז"ל: אספקת האתרוגים היתה מצומצמת מאד. את האתרוגים הביאו מהעיירה מנדלי שלרגלי הרי פרס, ויבולם היה תמיד מועט בגלל היותם זן בלתי מורכב ונפגע מהקור העז ששרר במקום בחורף. היו שנים של יכול זעום, אתרוגים בודדים בלבד... הלולבים והאתרוגים המועטים שהיו בכל בית כנסת טבעו את רישומם על החג, עכ"ל. תיאור זה הוא על סביבות השנים תר"פ - תר"צ. גם ברשימות דברים שנשמעו מפי שמעון חבה על סביבות השנים תר"צ - ת"ש, נמסר שהיו מביאים אתרוגים מכפר מנדלי, וכן שמעתי מחכם דוד כדורי הי"ו שזוכר שבילדותו הביאו אתרוג מאחד הכפרים ולא זכר את שם הכפר, וכפי הנראה הכוונה לכפר מנדלי הנ"ל, ודבריו הם על סביבות השנים ת"ש - תש"י. כפי הנראה בשנים היותר מאוחרות כבר לא גדלו אתרוגים כלל בבגדאד ורק בכפר הנ"ל [ואולי בעוד כפרים] גדלו אתרוגים. ושמעתי ששנה אחת היה קור גדול בבגדאד והיה ברד בגודל ביצים²³, ובאותה שנה נשמדו עצי האתרוג המיוחסים של בגדאד (כן שמעתי מא"א הגאון נר"ו ששמע מזקנו).

ושמעתי עוד שרבי שאול צדקה מידי שנה היה מביא לבבל אתרוגים מארץ ישראל. וכך היה גם בשנים קודמות שלא סמכו על האתרוגים הגדלים בבבל מחמת שהיו בכמות מועטת, והביאו גם אתרוגים מארץ ישראל, ולפעמים הביאו מערי פרס, וכו"ל בגליון הדובר ובדברי הגרי"ח.

22 בספר כתר שם טוב (ח"ז עמ' מז) כתב: עד היום בכל א"י וסוריא ומצרים וכל ערי בבל כל אדם קונה לו לולב וד' מיניו ולא דוקא הגדולים אלא גם הקטנים שהגיעו לחינוך אביהם קונה להם לולב ואתרוג בעד עצמם, עכ"ל. ומה שכתב כן לגבי אתרוג בערי בבל אין הדברים נכונים.

23 דבר כזה יכול להיות בבגדאד, ובספר יהודי בבל (עמ' רכה) העתיק מיומני רבי שמואל צדקה שכתב: ביום כ"ו בניסן תרמ"ח וביום ד' באייר תרמ"ח ירד ברד כבד בבגדאד במשך שבע דקות אשר כל גרגיר גודלו כאגוז או כביצה, עכ"ל. ומה שכתוב בטור (י"ד סי' סטב) וז"ל: יש מקום שיש שם ברד גדול כמו בא"י וכו', אבל בבבל שאין שם ברד וכו', עכ"ל, כבר פירש שם הב"ח וז"ל: ברד גדול, כלומר קור גדול שמייבש וכו', עכ"ל, וכן כתב שם הפרישה וז"ל: שיש ברד גדול, ר"ל יבשות, עכ"ל.

ועיין עוד מעשה בענין האתרוגים בספר ישיבות בגדאד (ח"ב עמ' 482) ממנו רואים את המחסור שהיה בבבל באתרוגים. ושמעתי שלאחר שנת תש"ח ע"פ הוראת הממשלה העיראקית נאסרו הקשרים עם א"י, והיו מביאים באניה דרך לונדון, ובשנת תש"ט עכבו המצרים את האניה ולא הגיעו אתרוגים לבגדאד כלל ליו"ט ראשון, ורק בחול המועד הגיעו חמשה אתרוגים, ואחד מהם קנה רבי יעקב מוצפי זצ"ל²⁴ וכן קנה אחד תלמידו רבי יחזקאל עזרא דורי זצ"ל וכן קנה אחד תלמידו רבי יעקב עבודי אליהו זצ"ל.

פרק ט

מנהגי שמחת תורה

א. הוצאת כל הספרים

כתב בעו"ח (פרשת יתרו אות ו) וז"ל: ולפי זה פה עירנו בגדאד שדרכם להוציא בשמחת תורה כל הספרי תורה אשר מצויים בבית הכנסת באוצר שלהם, ומניחים מטות אשר מטלטלים ממקום למקום, ומסדרים אותם בכותל המערב, ומניחים עליהם כל הספרי תורה בשני הימים של שמחת תורה, אע"ג דהמטות וכסאות אלו הם גבוהים עשרה ורחבים ארבע, חשיב זה שעת הדחק דמוכרח להתפלל אצלם, אע"ג דהם חוצצין בין המתפלל לבין כותל המערב, דאי אפשר לבטל מנהג זה שהוא קדמון מאד להוציא כל הספרי תורה ולסדרם באופן זה, וכיון דאי אפשר לבטלו חשיב זה דוחק ושרי כמו שכתב הגר"ז ז"ל הנזכר, עכ"ל. ומנהג בגדאד לעשות הקפות גם בשמיני עצרת, וכמו שנזכר בדברי הגאון המקובל רבי ששון מרדכי בסדורו כת"י מקראי קודש (דף רמט) שנשלם כתיבתו בשנת תקס"ו.

24 ידוע הדבר (עיין בקונטרס שמש צדקה עמ' 50) שאחר עלייתו לא"י היה הגר"י מוצפי מורה ובא לברך אך ורק על אתרוג מזן תימני, וסבר כסברת מהרש"א אלפנדרי שהחזיק את האתרוגים שמקורם בא"י למורכבים, וכמ"ש בתשובותיו (או"ח סי' לה, מהדורת אהבת שלום), וז"ל: שכמעט כל אתרוגי ארץ ישראל הם מורכבים, ע"ש. [ועיין בספר דבר משנה (עמ' תק) ובתוספת לגליון המודיע (י"ד תשרי תשפ"ד עמ' יב)], וראה במכתבו של רבי משה בלוי (י"ד סיון תר"צ, נדפס בגליון המבשר קהילות גליון 787) שכתב: בקשתי את מר מרדכי זוננפלד הי"ו בנו של מרן שליט"א שהוא אחד מהסוחרים הכי גדולים של אתרוגים בא"י וכו' וקבלתי ממנו את הפרטים הבאים וכו', בתור מומחה הוא משער שכל האתרוגים הנשלחים לחו"ל הם מורכבים, ישנם בא"י אתרוגים בודדים של כפרים אשר המהדרים קונים אותם בחזקת שאינם מורכבים, אבל הם מועטים מאד לא יפים, ברובם הגדול בלי פיסמות וכו' עכ"ל. ובספר חזו"ע (סוכות עמ' רלה) כתב שהמדקדקים בא"י היו מברכים על האתרוגים הבאים מכפר "אום אלפאחם" שמוחזקים שאינם מורכבים וכמו שהעיד בגודלו עליהם הגאון בעל ישא ברכה, ע"ש. ואחר המלחמה בשנת תש"ח כבר לא יכלו להביא משם יותר אתרוגים. ואנחנו לא נדע איזה זני אתרוג מא"י הגיעו לבבל באותן שנים, והיאך נהג הגר"י מוצפי בהיותו בבבל, ובפרט משנת תש"ט ואילך שלא היו בנמצא אתרוגים מ"אום אלפאחם", האם ברך על אתרוגים שהגיעו מא"י או שמא נטל בלי ברכה, או שרק לאחר שהגיע לא"י קבע שלא לברך על אתרוגי א"י.

בגליון הדובר (מרחשון תרכ"ד גליון יד אות א) כתב שבהושענא רבה מוצאים כל הס"ת בכל בתי כנסיות מהאוצרות שלהם, ומשעת מנחה ולמעלה באים כל העם מנער ועד זקן טף ונשים מנשקים את כל ספרי התורה.

אפשר שהמנהג נוסד ע"פ המובא בטור (או"ח סי' תרסט) שכתב: ויש מקומות שמוציאין כל הספרים, עכ"ל. וכן כתב בדרכי משה שם: במנהגים (ר"א מטירנא מנהגי שמיני עצרת אות קלח) ומפקינן בלילה כל ספרי תורות שבארון וכו', עכ"ל. וכן כתב בסדר היום (סדר הושע"ר ש"ע וש"ת) וז"ל: ומוציאין כל הספרים שיש בבית הכנסת, עכ"ל. ובגדאד שהיו להם הרבה מאד ספרי תורה כנודע²⁵, והס"ת לא היו בהיכל שבבהכ"נ כמו בשאר מקומות אלא בחדר השמירה (עיין לקמן פי"ז אות ב), היה טורח להוציא את הס"ת לפני ערבית של שמיני עצרת ושוב להחזירם אחרי ההקפות, ובבוקר שוב להוציא את כל הס"ת קודם שחרית ושוב להחזירם אחרי ההקפות, ושוב להוציאם קודם מנחה של שמיני עצרת ושוב להחזירם אחרי ערבית של שמחת תורה, ושוב להוציאם בבוקר של שמחת תורה ושוב להחזירם אחרי ההקפות, ושוב להוציאם קודם מנחה ושוב להכניסם במוצאי שמחת תורה, וראו יותר כבוד שלא לטלטל כל כך הרבה את הס"ת ובפרט שהיה ריבוי גדול של ס"ת, לכן הוציאום והניחום ב' ימים רצופים בבית הכנסת.

כמנהג זה נהגו בכמה כפרים במרוקו, כמובא בספר תורת אמן (נדפס תשפ"ד, עמ' 341) וז"ל: בכמה כפרים נהגו שמניחים את ספרי התורה על התיבה עד צאת שמחת תורה, ושומר מיוחד היה סועד ונשאר שם כל החג, והיו אנשי מעשה שהיו נשארים ערים כל הלילה ולומדים תורה ויש שהיו קוראים תהלים, עכ"ל.

על מנהג תוניס שהיה מעין זה, כתב בספר עלי הדס (פי"א אות ל) וז"ל: בגמר קריאת התורה נהגו שלא להחזיר את ספרי התורה להיכל והשאירו אותם מחוץ להיכל עד לעריכת טקס הנקרא קימאן הספרים (הקמת הספרים) בתחילת חודש מרחשון, והנני מעתיק משו"ת איש מצליח (כרך א חיו"ד סי' לד דף מ ע"ב) איך שתיאר מנהג זה: ראיתי אצלם מנהג מחודש שאינו לא בג'רבא וגלילותיה ולא ראיתיו בשום ספר עד היום, שביום שמחת תורה לפני מוסף אין מחזירין ספרי התורה שקראו בהם למקומם בהיכל, אלא אדרבה מוסיפין להוציא שאר הס"ת שבהיכל, ומניחים את כולם חוצה בקרן זווית על איזה שלחן גדול או

25 עיין במה שהרחיב בזה בספר ישיבות בגדאד (ח"א עמ' 234) [ובספר שרשי מנהגי אשכנז (ח"ג עמ' 199) הביא שבא"י ובארצות המזרח לפני כארבע מאות וחמישים שנה היה ריבוי של ס"ת]. ומעניינים הם דברי מהר"א פלאגי בספרו אברהם את ידו (דרוש יב לס"ת) וז"ל: ואשריו לו דעשה כמנהג בני בבל היא בגדאד יע"א, דבני בבל כשנושאים אשה אחר החופה נותנין ספר תורה, ולחרפה יחשב מי שנשא אשה ולא נתן ספר תורה כשידו משגת וכו'. הנה נמצא דבבבל הן עוד היום מקיימים זה כמו שהיה בזמן התלמוד בבלי דנותנין ספר תורה אחר החופה, להורות נתן דבבבל איפסקא הלכתא דעבדי עובדא לומד תורה בטהרה ישא אשה ואחר כך לומד תורה, והיה לאות על ידם ליתן ספר תורה אחר החופה, עכ"ל.

ספסל המכיל את כולם, ונשארים שם מכוסים במפות הקודש לאיזה שבועות, וכשקוראים בתורה לוקחים ספר תורה מהם ומחזירים אותו שם עד שנמלכים וקובעים יום שירצו להחזירם בהיכל, ונקרא "יום הקמת ספרים", ועושים בו שמחה גדולה מאד יותר מיום שמחת תורה, בשירות ותשבחות בתופים ובמחולות נדרים ונדבות, ופרטים רבים. ואומרים שמנהג זה ישן נושן מימות גאוני עולם, וכידוע היו לפנים בתונס רבנים גדולים למאות, אריות דבי עלאי המעניקים חמה בתורתם, ובכן אין בודקין מן המזבח ולמעלה, עכ"ל.

ב. הקפות ב' ימים

כתב הבא"ח (וזאת הברכה אות יז) ההקפות עושין בחו"ל בשמיני עצרת ובשמחת תורה, ואין לחוש לחששא של הגאון חיד"א ז"ל, כי הזמן נשתנה עתה ונפקחו עיניהם של בני אדם ולא אתו לזלזול, עכ"ל. והנה בבגדאד אע"פ שקבלו הוראות החיד"א בדבר זה לא חששו לדבריו, והיה המנהג הקדום לעשות הקפות גם בשמיני עצרת וכמו שנזכר בדברי הגאון המקובל רבי ששון מרדכי בסדורו כת"י מקראי קודש (דף רמט) שנשלם כתיבתו בשנת תקס"ו. והגר"ח פלאג'י כתב בשו"ת לב חיים (ח"ב ס"ס קכה) על דברי החיד"א, וז"ל: וזה שכתב הרב ז"ל הוא שייך בערי אדום, ברם בגבולנו אנחנו נוהגים לעשות ההקפות בב' ימים טובים ולא שייך מה שכתב הרב ז"ל, עכ"ל.

אבל דברי הבא"ח שלא חילק בין המקומות, נראה שיתבארו לפי דברי הרב זכר דוד (מאמר שלישי שמיני עצרת) שגם הוא כמו הרב חיד"א ישב בערי אדום, והזכיר שמנהג הספרדים באיטליה לעשות הקפות בב' הימים טובים, ועל חשש החיד"א ז"ל כתב: ואחר נשיקת כפיו הטהורות נראה לענ"ד דבנידון דידן לא שייך האי טעמא, שהרי כו"ע דינא גמירי שאנו עושים יו"ט שני מדבריהם, וכי היכי שדלת העם אינם מעוררים ע"ז בראותם שאנו חייבים לשמור ולעשות דיני יו"ט הראשון והשני יחדיו תואמים, בודאי שגם שיראו אותנו להקיף בין ביום השמיני ובין בשמחת תורה אז יאמרו שגם זה בכלל שאר דברים הנהוגים בחג דאמור רבנן בכפילא משום ספיקא דיומא וכו', עכ"ל²⁶.

וכתב בספר כתר שם טוב (ח"ז עמ' רב) וז"ל: ובבגדאד נוהגים לעשות ז' הקפות אחרי ערבית בליל שמחת תורה, ובשחרית אחר גמר התפילה, וגם בליל אסרו חג אחר ההבדלה. ואם חל שמחת תורה ביום ו' עושין ההקפות אחר תפילת ערבית בשבת, אבל בארץ ישראל (א"ה ברור שיש כאן ט"ס והכוונה למקומות אחרים בחו"ל) אם אירע שחל שמחת תורה ביום ו' אין מקיפין אחר ערבית, עכ"ל. ועיין בשו"ת וישב היס (ח"ג סימן כח אות ה).

²⁶ ואע"פ שלאחר זמן החיד"א קמו כמה חכמים בעיניהם ורצו לעקור יו"ט שני של גלויות (עיין להגר"ח פ' בספר רוח חיים או"ח ס' תצו ולבנו בספר פדה את אברהם מערכת י אות ד), בשביל אותם שוטים שהוציאו עצמם מן הכלל ועקרו יו"ט שני לא בטלו חכמי הדור הקפות בשמיני עצרת, שאם היו חוששים להם אז אדרבה היה הדבר נותן להם כח כשהיו רואים שמשיגים בהם, אלא עולם כמנהגו נוהג ושוטים שקלקלו יתנו את הדין.

ג. השמחה הגדולה בתורה

ידוע ומפורסם השמחה הגדולה שהיתה בבבל בשמחת תורה, וכבר בימי קדם מצאנו עדות בדברי רב האיי גאון על הנהוג אצלם בבגדאד, כמובא בשו"ת מהרי"ק (שורש ט ענף ב) וז"ל: יום זה רגילים אצלינו לרקד אפילו כמה זקנים בשעה שאומר קילוסים לתורה, עכ"ל.

שמחה גדולה היתה בבגדאד ביום שמחת תורה כמובא בספר ישיבות בגדאד (ח"ב עמ' 595) וז"ל: חכם יחזקאל זלוף, ביום שמחת תורה ניהל את כל עניני היום בבית הכנסת הגדול, אליו היו מגיעים אלפי יהודים בכדי לחזות ולשמוח בשמחת תורה, עכ"ל. בתיאור מהתקופה הסמוכה למלחמת העולם הראשונה (מאת ראובן סומך) נכתב: בכל בתי הכנסת היו הנעימות עליזות ובקצב עז עד שהידים והרגלים לא יכלו להשאר במנוחתן. יותר מבכל מקום אחר רבתה השמחה בבית הכנסת הגדול שם נמשכו הפזמונים והרקודים גם לאחר סיום ההקפות ויציאת הרבנים וראש העדה. כל מי שסיים בבית הכנסת שלו ולא הסתפק בכך אף אם הלך לביתו וסיים סעודתו בא יחד עם בני ביתו להשלים את השמחה בבית הכנסת הגדול... ביום כמעט שלא נפסקה שם השמחה מהבוקר עד לפנות ערב. לפעמים קשה היה למצוא שם מדרך כף רגל, עכ"ל.

ובספר קץ הימין (עמ' קמח) כתב על הרב הגדול רבי ששון מרדכי וז"ל: גם עשה צורת בית שלישי על בד עבה והיה מצוייר עליו צורת הבית עם המדות והפסוקים בכתב ישר ונאה עם צבעים, והיה עשוי כמדת גובה ורוחב סדר ההיכל שבבית הכנסת הגדול אשר הוא היה חזן שמה והיו תולים אותו משנה לשנה בשני ימי שמחת התורה והיו כל הקהל שמחים ומתגאים במעשה ידי אומן הגדול, עכ"ל. (תמונת פרוכת זו הובאה בספר בא"ח ותולדותיו הוצאת אהבת שלום ירושלים תשע"ב, עמ' 97-96).

בדור האחרון עיקר השמחה בשמחת תורה בבגדאד היתה בבתי הכנסת של החכמים שמסרו נפשם על התורה, בבתי הכנסת בישיבת בית זילכה ושבשייבת מאיר אליהו, והיו מתאספים לשם רבים מבני העיר לשמוח בשמחת התורה ביום שמחת תורה בבגדאד. הגאון רבי יעקב מוצפי זצ"ל תוך כדי השמחה והריקודים לכבוד התורה היה עולה על הספסלים (ראה בספר ישיבות בגדאד ח"ב עמ' 494) וכן נהגו עוד חכמים. והיה המנהג שם שהחכמים הם היו המרקדים והמשוררים והמשמחים לכבוד התורה, ושאר הקהל היו מוחים כף ועונים, וזה כפי המבואר במשנה (סוכה פ"ה מ"ד): חסידים ואנשי מעשה היו מרקדים לפניהם. וכפי שביאר זאת היטב הרמב"ם (הלכות לולב פ"ח ה"ד): ולא היו עושין אותה עם הארץ וכל מי שירצה, אלא גדולי חכמי ישראל וראשי הישיבות והסנהדרין והחסידים והזקנים ואנשי מעשה הם שהיו מרקדין ומספקין ומנגנין ושמחין במקדש בימי חג הסוכות, אבל כל העם, האנשים והנשים, כולן באין לראות ולשמוע. ובספר זכרונות בגדאד וירושלים (ירושלים תשפ"ד, עמ' 27) כתב: במדרש בית זילכה חג שמחת תורה היה

מיוחד במינו, חכמי המדרש שהיו מאופקים בהתנהגותם כל השנה חרגו בחג זה ממנהגם, והתלהבותם בחגיגת שמחת התורה בשירה וריקודים משכה את כל קהלם ברחבי העיר, עכ"ל.

ד. פזמונים לעולים לס"ת

מנהג בני בבל לומר פזמונים לפני כל עולה בשמחת תורה, כמובא בדברי רבי עזרא דנגור בספרו מנחה בלולה (אות רד, הובא בספר בני חיי ירושלים תשס"ז עמ' קכו) ובמחזורו מועדים לשמחה (דף קנב), ונדפס במחזור תפילת ישרים ועו"ח, חלק מפזמונים אלו נמצא גם במחזור ארם צובה ובסידור כת"י דמשק, ובסידורי בגדאד נוסף אחרי כל פזמון ברכה מיוחדת לכל עולה, וחלק מהם הם קטעים מתוך פזמונים לחתן שבמחזור ארם צובה.

א. קודם שיעלה הכהן לספר תורה אומרים זה הפזמון סימן סעדיה לרב סעדיה גאון, בשאר שמחות שירים תענו אכן בשמחת אל תודה תנו וכו', ועד שיבוא אל התיבה אומרים "כהן קום וברך שם אל נורא וכו'" (מנחה בלולה שם עם תיקון בהערה 314 בספר בני חיי שם). פזמון זה מופיע במחזור ארם צובה (ח"ב דף תרעג.) ושם הגירסא שיר אם תענו, ולא "שירים", ובארבעה בתים יש תוספת של החרוז האחרון שנשמטה ולא נדפסה בתפילת ישרים, וכן מופיע שם: אומות ואויביכם ישמיד שמד, ובתפילת ישרים במקום זה: צרים והאויבים ישמיד שמד.

ב. ללוי אומרים זה: שבטי יה שבטי יה אמרו נא הללו יה וכו', סימן אבגד"ה. ויש אומרים זה: לבית לוי ומשפחתו אמר יה אדון עילום וכו', סימן ללוי (מנחה בלולה שם). הפזמון הראשון נמצא במחזור ארם צובה (ח"ב דף תרפ.) וכן הפזמון השני נמצא במחזור ארם צובה (דף תשנד.) בפזמונים למילה תחת הכותרת: גירה ללמילה [–אחרת למילה] ללוי. בתפילת ישרים נדפס הפזמון השני. וכשעולה לתיבה אומרים: היום יהי ראשית ששונך וכו', ברכה זו לקוחה מפזמון לחתן שבמחזור ארם צובה (ח"ב דף תשסו:).

ג. לעלית וליוסף אמר: אשריך ישראל עם נושע בה', סימן פרחיה חזק נא, כשקורא לעולה ועד שיבוא לתיבה אומרים זה: היום שמח כי רב הדרך וכו' (מנחה בלולה שם). פזמון זה נמצא במחזור ארם צובה (ח"ב דף תרסט.) תחת הכותרת: גירה [–אחרת] לרבי פרחיה הדיין ז"ל, וכן נמצא בסידור כת"י דמשק (עמ' 146). בתפילת ישרים חסרים ג' בתים שסימנם חז"ק. הברכה היום שמח לקוחה מתוך פזמון לחתן שבמחזור ארם צובה (ח"ב דף תשסח.), ושם מתחיל השר שמח.

ד. לזבולון אומר שיר זה, והוא כתוב בסידורים קודם שחרית, אשריכם אשריכם ישראל, שדי אל מה נורא וכו', סימן שלמה חזק, וכשעולה אל התיבה אומרים זה: צורך ימלא משאלותיך וכו' (מנחה בלולה שם). פזמון זה נמצא במחזור ארם צובה (ח"ב דף תרעז.), יתכן שנבחר לעלית זבולון מפני הבית המתחיל זבולנו יבנה אל.

ה. ולאשר יאמר: זה אלי ואנוהו זה אלי ואנוהו וכו', סימן אלעזר אלעזר. כשעולה לתיבה אומרים: חיים נעימים תשבעה מהם עושר וכבוד תחזה בהם וכו' (מנחה בלולה שם). במחזור ארם צובה (ח"ב דף תרעז:): נמצאים ב' פזמונים אלו, וכתוב עליהם: לרבי אלעזר ז"ל. הברכה חיים נעימים וכו' רובה לקוח ממחזור ארם צובה (דף תשסה:). מפזמון לחתן שכותרתו: גירה [-אחרת] לרבי יצחק ז"ל.

ו. לחתן מעונה: אלהי קדם הדר במעונה יברך השר הקורא מעונה וכו', סימן כהן חזק, כשעולה לתיבה אומרים זה: חתן יהי שלום סביבך תמיד ושלוח לאהוביך וכו' (מנחה בלולה שם). פזמון זה נמצא במחזור ארם צובה (דף תרסח:). וב' הבתים האחרונים שנמצאים בו חסרים במחזור תפילת ישרים. הברכה חתן יהי שלום סביבך לקוחה מהפזמון הנ"ל לחתן שבמחזור ארם צובה (דף תשסה:).

ז. לחתן תורה אומרים: אשריכם אשריכם עם סגולה, סימן אני מרדכי, כשעולה לתיבה אומרים: חתן עמוד ביקר הדרך וכו' (מנחה בלולה שם). הברכה חתן עמוד ביקר הדרך עד תדוש משנאיך וצריך לקוחה מפזמון לחתן שבמחזור ארם צובה (ח"ב דף תשסד:). המשך הברכה קומה חתני זה קרוא מקרא וכו' לקוח מפזמון אחר לחתן (שם דף תשסה:).

ח. לחתן בראשית אומר: ה' לי ה' לי לא אירא, סימן בנו סעדיה, וכשעולה לתורה אומרים זה: חתן יהי האל בעזרך נופת וצוף דבש לשונך (מנחה בלולה שם). פזמון זה נמצא במחזור ארם צובה (ח"ב דף תרפ:). ובסידור כת"י דמשק (עמ' 147) ושם נוספו לו ז' בתים שסימנם אני צדקה (עיי' בספר ישיבות בגדאד ח"א עמ' 31 הערה 8 והערה 9) הפתיחה לפזמון שם היא זה אלי זה אלי ואנוהו, אבל אין זה מתאים לפי חרוזי הפזמון. הברכה חתן יהי וכו' לקוחה מפזמון לחתן שבמחזור ארם צובה (דף תשסד:). ושם הסדר הפוך נופת וצוף וכו' חתן יהי וכו'.

ט. למפטיר יאמר: שמחו נא שמחו נא במפטיר וברכתו, וכשעולה לתיבה אומרים: היום יהי שמחה גם בשורה במפטיר אשר הוא קורא בתורה (מנחה בלולה שם). הפזמון לקוח ממחזור ארם צובה (ח"ב דף תשנב:). בפזמונים למילה, עם שינויים שנעשו בו כדי להתאימו לשמחת תורה, במקום שמח יולד בילד זה כתוב שמח מפטיר ביום זה, ובמקום והנמול כחק תורה כתוב והמפטיר בחק תורה, במקום ערלתו ופריעתו כתוב קריאתו ותורתו.

פרק י

מנהגי פורים

א. הכאת עמלק

בספר מנהגי יהדות בבל בדורות האחרונים (ח"א עמ' 124) כתב: בסוף פרשת בשלח כאשר מזכיר הקורא בתורה את המילים מחה אמחה את זכר עמלק מתחת השמים, כל המתפללים רוקעים ברגליהם, כך עושים גם בעת שמזכירים את שמות עשרת בני המן בקריאת מגילת אסתר בפורים, עכ"ל.

וכן כתב הגאון מהרמ"י חזן בספרו כרך של רומי (ס' יד דף לח ע"ד) וז"ל: בזכירת עמלק יען שעיקר מצות הזכירה על ידי קריאת פרשת זכור וכדומה אינה אלא כדי להתנקם ממנו, וענין זה אינו די בזכירה לבד שהיא אמירת דברים, אלא צריך התעוררות הלב אל הנקמה כי שם משכנה, ועל זה יפה דרשו רבותינו ז"ל: ואל תשכח בלב, ומי יפרש כמוהם פשטי המקראות, זיע"א ואמן. ולדעתי המעט זהו מה שפשט המנהג בבל יע"א להכות ברגל בשעה שאנו אומרים תמחה את זכר עמלק כדי להורות על התעוררות הלב שעליו בא הציווי אל תשכח בלב. ואנכי אומר שמנהג הזה הוא קדמון מזמן התלמוד, שהרי בכלל חוקי הקיסר טיאודוסיו על היהודים חד מהם הוא שלא יכו המן בבתי כנסיות, ראה כמה קדמון מנהג זה ומקורו מקרא מלא. ושוב ראיתי בספר המנהיג הלכות מגילה סימן ח"י שהביא מה שאמרו בירושלמי שאמר כי רבי יוחנן כי מטי להאי פסוקא אשר הגלה נבוכדנצר צריך לומר שחיק טמיא וכו', ועוד סיים וכתב ועל כן מנהג התינוקות בצרפת [ובפרובנצייא] לקחת חלוקי הנחל ולכתוב עליהם שם המן ומקיישים זה על גב זה כשהקורא מזכיר המן שנאמר שם רשעים ירקב, עכ"ל.

ב. שריפת המן

מנהג היה בכל תפוצות ישראל לשרוף בימי הפורים דמות צורה על שם המן, מנהג זה נרמז כבר בתלמוד (סנהדרין סד:) רבא אמר כמשוורתא דפוריא. ופירשו בתשובות הגאונים (גאניקה, ב, עמ' 3): פוריא הן ימי הפורים מנהגן [ב]בבל ועילם כי הבחורים עושין צורה כהמן ותולין אותה על גגותיהן ארבעה חמשה ימים וביום הפורים עוסין [-עושין] מדורה שלאש ומטילין לתוכה את הצורה ההיא ועומדין הבחורים סביבה ושוחקין ומזמירין ויש להם טבעת תלויה בתוך האש שנוטלין וקופצין מצד האש לצד האש הזה אותה (מ)טבעת נקראת משורתא ותקפיצה וכו', זה הוא משורתא, ע"כ. ופירוש הגאונים הובא גם בערוך, והביאו הדרכי משה (סי' תרצ)²⁷. וכ"פ רש"י בגמ' שם, שהיו התינוקות קופצים בימי פורים על גבי האש.

²⁷ וז"ל: כתב הערוך שמנהג בבבל ועילם כל הבחורים עושין צורה בדמות המן קודם פורים ותולין אותה על גגותיהם [ד' וה' ימים, ובימי הפורים עושין מדורה ותולין אותה הצורה לתוכה ועומדים סביבה ומזמרים, ויש

וכן כתב בספר מסע בבל (עמ' רכו) שכן נהגו בבבל וז"ל: ועושים דמות אדם מעץ ומלבישים אותו בגדים ומכים אותו בעצים, הילדים קוראים אוי המן אוי המן²⁸ ושורפים אותו, עכ"ל. והג"ר יצחק מגלד מחכמי בגדאד בספרו אקים את יצחק (דרוש ב) כתב: ושכלה אין בהם, סופי תיבות המן, ראשי תיבות באש, ואמצעי תיבות כליה, לרמז מה שנוהגים העולם להדליק אש בפורים על המן, וזהו באש כליה המן, עכ"ל.

מנהג זה נהגו בו במקומות רבים בתפוצות ישראל, וגם בא"י נהגו בו בזמן האמוראים, וגזרה מלכות רומי שלא ינהגו כן, וכמו שנזכר בספר מנהגי ישראל (שפרבר, ח"א עמ' יז) וז"ל: ידוע שהיו מקיימים מנהג זה בארץ ישראל כבר במאה החמישית, שהרי מצינו חקיקה נוצרית כנגד חלק מהנוהג הזה וכו', משנת 408 לסה"נ [ד"א קס"ח] וז"ל: מושלי הפרובינקיות יאסרו על היהודים להעלות באש את המן לזכר עונשו בעבר ביום חגם וכו', עכ"ל (ועיין מה שכתב בענין זה בספר "מי כמוך" מאת ידידי הרב ישראל אליהו נר"ו ושם האריך והרחיב בזה בנספח ד, יעו"ש).

ג. קריאת המגילה ב' ימים

כתב הבא"ח (הלכות פורים אות יד) וז"ל: ופה עירנו בגדאד יע"א מנהגם לקרות המגילה בי"ד בברכה, אבל בט"ו קורין אותה בלא ברכה כלל וכו', והטעם דעיר בגדאד יש בה ספק אם היתה מוקפת חומה מימות יהושע או לאו, עכ"ל. וכן כתב הגאון רבי יעקב הרופא אב"ד בגדאד במנהגי בגדאד שנדפסו בסוף ספרו אהל יעקב שמנהג בגדאד לקרוא את המגילה בי"ד ובט"ו.

והנה הר"ן בריש מסכת מגילה הביא מחלוקת, דלפי דעת הגאונים במקום שיש בו ספק צריך לקרוא בי"ד, והקריאה בט"ו היא מדת חסידות, ולדעת הרמב"ם במקום שיש ספק מדינא צריך לקרוא גם בט"ו, ע"ש. ואנחנו לא נדע מתי נפל הספק בבגדאד, והתחילו לקרוא גם בט"ו, ויתכן שמעיקרא נהגו בערי בבל כדעת הגאונים ולא היתה קריאת ב' ימים נפוצה אצל כללות הציבור, וכשהתקבלו בבבל חיבורי הרמב"ם (עיין בזה לקמן פי"ח אות ב)

להם טבעת תלויה בתוך האש שתולין בה הצורה וקופצין מצד האש לצד האחר וטבעת זו נקראת משוורתא, ע"כ.

28 ואגב, אזכיר ידיעה מעניינת שהובאה בגליון הדובר (אדר א' תרכ"ד, גליון כד אות ג) וז"ל: מוכרי הסלים אשר הם באים לעירנו זאת מידי שנה בשנה, אשר הם פראים יושבי יערם ולנוצרים הם נמשכים, וגם הם במלכותינו מלכות תוגרמה הם שוכנים, ומידי בואם לעירנו זאת עוסקים הם במלאכת הסלים מעשה חורי ומוכרים, אשר בכל שנה ושנה הם באים לעירנו זאת קודם לימי הפורים, אשר מטעם זה דלת עם הארץ אומרים אלו הם בני המן הרשע, ומצד אשר ראו סמך לדבריהם מדברי רז"ל שאמרו ומהם מוכרי סלים, ומדה אחת נמצאת בהם אשר הנערים מנערי בני ישראל שאין להם דעת רודפים אחריהם ומשמעים לאוזנם בקול רם וכה יאמרו גירא בעינא דשיטנא, והם כועסים מדבר זה. וגם אם יאמרו לאחד מהם חזרת בפין הוא כועס ביותר מטעם הכמוס להם. אשר בשנה הזאת הקדימו ובאו לעירנו בחודש זה אשר בחשבונם הוא אדר הנהדר, ונשארים הם בעירנו זאת עד אשר אנחנו קורים הא לחמא עניא, וישבות המן ממחרת, ולא ימצא מהם גם אחד בעיר, וימים ידברו, עכ"ל. ולא מצאתי היכן אמרו על בני המן שמהם מוכרי סלים.

התחילו לנהוג כדעתו ופשט המנהג לקרוא ב' ימים. ושמעתי שבכל ערי בבל כמו בצרה וחילה ועמארה וכו' נהגו לקרות המגילה ב' ימים מספק. ויתכן שהטעם לפי שבבל היא ארץ עתיקת יומין, ובה התחיל ישוב העולם לאחר המבול, ובימי קדם היו בה ערים רבות שחרבו במשך הדורות, ומצינו בגמ' (עירובין כא.) שבזמן האמוראים היו ערים קדומות שחרבו ולא כולם הרגישו בהם ע"ש, ולכן הסתפקו בכל ערי בבל שמא הם ערים קדומות שהיו מוקפות חומה מזמן יהושע בן נון ולכן קראו את המגילה גם ביום ט"ו באדר. ובגמ' (מגילה ה:) נזכר שרב אסי קרא מגילה בהוצל בי"ד ובט"ו, ויש אומרים שהיה קורא רק ביום ט"ו שהיה פשוט לו שהיא מוקפת חומה מימות יהושע בן נון, ולא נזכר בגמ' שבעוד מקומות בבל קראו ב' ימים, ויתכן שאז היתה מסורת ברורה וידעו כל מקום אם הוא מוקף חומה מימות יהושע בן נון או לא, ורק בהוצל נפל ספק בקבלתם, וי"א שלא היה ספק בהוצל, אך בדורות המאוחרים נפל הספק בכל המקומות.

ד. על הנסים וקריאת ס"ת ביום ט"ו

כתב הגאון רבי יעקב הרופא אב"ד בגדאד במנהגי בגדאד שנדפסו בסוף ספרו אהל יעקב וז"ל: בימים קדמונים בבגדאד היו קורין על הנסים אף ביום ט"ו, אמנם מורינו הרב הגדול מהר"ר משה חיים זלה"ה הנהיג שלא לומר על הנסים ביום ט"ו, וכמ"ש מרן ב"י²⁹. ומוציאין ס"ת וקורין פרשת ויבוא עמלק, ואף אם חל יום ט"ו יום ד' או ו' המנהג פשוט להוציא ס"ת ולקרוא פרשה הנזכרת, עכ"ל.

וכן כתב הבא"ח (הלכות פורים אות יד) וז"ל: ומנהגם לקרות בט"ו בס"ת בפרשת ויבוא עמלק וכו', ומקדמת דנא היה המנהג פה עירנו לומר על הנסים ביום ט"ו בתפילה ובברכת המזון, אך הרב הגדול עט"ר מו"ז רבינו משה חיים זלה"ה בטל המנהג של אמירת על הנסים משום חשש הפסק, אבל קריאת ס"ת לא רצה לבטל דאין כאן חשש ברכה לבטלה, עכ"ל.

ובסידור בית התפילה שנכתב בבגדאד כנראה ע"י הגאון המקובל רבי ששון מרדכי (ולשון זו העתיק בספר ספרים שנתחברו בבבל עמ' קכא) כתב: הנה לדידן שאנחנו מסופקים אם מוקפת חומה מימות יהושע בן נון אם לאו, וכשחל יום ט"ו בחול אנחנו מוציאין ס"ת וקורין בו ג' בפרשת ויבוא עמלק וכנז"ל, מכל מקום כשחל יום ט"ו בשבת אין להוציא ס"ת

²⁹ אין זה מדוקדק, חדא דמרן בהקדמתו לב"י כתב דאם יש מנהג קדמון שלא כדבריו ימשיכו לנהוג בו, ומנהג על הנסים ביום ט"ו הוא מנהג קדמון אצל הקהילות הקדומות במזרח כמו ארם צובה ודמשק (עיין סידור דמשק עמ' 146) וצפת ובגדאד, ועוד שהרי מרן בב"י (או"ח סי' תרצג) כתב על אמירת על הנסים ביום ט"ו גם במקומות שקוראים המגילה רק ביום י"ד דאינו יודע מה איסור יש בהזכרת על הנסים, ודלא כארחות חיים, ומעתה הדבר ק"ו דבמקומות המסופקים אין בזה חשש לדעת מרן, וכן אמר מרן בעצמו על המנהג בצפת, וכמובא לקמן מספר תיקון יששכר, והעיקר כמו שכתב בבא"ח שהטעם שלא לומר על הנסים ביום ט"ו הוא מפני חשש הפסק, וזה דלא כדברי מרן, אלא כמנהג האר"י ז"ל בצפת ומהרח"ו בדמשק שחששו להפסק כמובא בכה"ח (סי' תרפח) אות כג).

כדי לקרות בו פרשת ויבוא עמלק, אלא מוציאין ספר אחד וקורין בו פרשת השבוע [שכנה"ג ואמת ליעקב, ועיין הטעם בספר תיקון יששכר], וכן מנהגו פה בגדאד יע"א, וכן עשינו מעשה שלא הוצאנו ס"ת אחר מפני פרשת ויבוא עמלק בשנת התקנ"ט ובשנתנו זאת התקס"א ליצירה, עכ"ל.

ובספר דרך אר"ץ (עמ' קנב) כתב: בארצות המזרח ישנם ערים אשר הם בספק מוקפות חומה מימות יהושע בן נון, ולכן נהגו לעשות פורים שני ימים, אלא שקוראים את המגילה בלי ברכה, וכן היה מנהג ארם צובה מימי קדם שנהגו כל דיני הפורים בשני ימים. מנהג זה המשיך אצל המוסתערבים (התושבים הותיקים) גם לאחר שהגיעו המגורשים מספרד, אלא שלאחרונה התמזגו הקהילות ובטלו כל דיני פורים ביום השני מלבד קריאת המגילה בלי ברכה שנוהגת עד עצם היום הזה בארם צובה, עכ"ל.

והביא שם מספר חכמה ומוסר (דרך חוקיך הלכות יו"ט אות רמו) שכתב: פה ארם צובה הק"ק מוסתערבים אומרים אותו [על הנסים] ביום ט"ו, וק"ק ספרדים אין אומרים, עכ"ל. ועוד הביא שבספר שלחן המלך (ס' רא אות ג) כתב: מנהג ק"ק ספרדים שלא להוציא ספר תורה רק ביום י"ד, רק ק"ק מוסתערבים מוציאין בי"ד ובט"ו, ואפילו אם חל ט"ו בשבת, עכ"ל. עוד הביא מספר הולך תמים (עמ' קלז) שנדפסו שם מנהגי בית הכנסת הגדול בארם צובה דק"ק מוסתערבים, וז"ל: אם חל ט"ו בשבת מוציאים שני ספרים בראשון פרשת השבוע, ובשני ויבוא עמלק ומפטירין פקדתי, ומשמע מדבריהם שהיו נוהגים לומר על הנסים גם בט"ו אדר, אך בימינו בטלו את המנהג ולא אומרים לא על הנסים ולא הפטרה פקדתי, עכ"ל, וכך גם המנהג היום בחלב שביום ט"ו לא משנים מאומה בתפילה מלבד קריאת המגילה, והוא הדין לשאר המצוות של פורים שלא נוהגים בחלב ביום ט"ו כגון משלוח מנות מתנות לאביונים וסעודת פורים. ובכף החיים כתב בשם שער הכוונות כי מהרח"ו בהיותו בדמשק ביום שני של פורים לא היה אומר על הנסים משום הפסק בתפילה, אבל שאר מצוות פורים כמו משלוח מנות ומתנות לאביונים היה נוהג לעשות מספק. ובארץ חיים (ס' תרצג) הביא מתיקון יששכר שכתב כי המוסתערבים בעיר צפת נהגו לקרוא בתורה ביום ט"ו כשחל בחול כיון שאין הפטרה יעו"ש. ובספר תיקון יששכר (דף סא) כתב וז"ל: וסיפר הדברים לפני החכם השלם גדול דורינו הרב הגדול מהר"ר יוסף קארו נר"ו ואמר לו יפה עשה, ומנהג טוב הוא לומר היום על הנסים בתפילה ולהעלות בו ספר תורה, אלא שקהילותינו הספרדים יצ"ו לא נהגו להעלות, ואני כמו שמצאתי הקהילות נוהגין מזמן רב הנחתי אותם, עכ"ל.

המורם מכל האמור שמנהג הספרדים היה שבערים המסופקות קראו את המגילה ביום ט"ו, אך לא אמרו על הנסים ולא הוציאו ס"ת לקרוא פרשת ויבוא עמלק ביום ט"ו,

אבל מנהג בני בבל ובני ארם צובה מאות שנים היה גם לומר על הנסים³⁰ ולקרוא פרשת ויבוא עמלק ביום ט"ו.

ה. משלוח מנות בכלים נפרדים

כתב בספר בן איש חי (הלכות פורים אות טז) וז"ל: חייב לשלוח כל אדם לחברו שני מנות, וכתוב בספר תורה לשמה (סי' קפט) שצריך להניח כל מין בכלי אחד בפני עצמו ולא יניח שניהם בכלי אחד עכ"ל. ובספר עלי תמר (ירושלמי מגילה עמ' כח) כתב על זה: ולא מצאתי דבר זה בשום מקום, ואדרבה נוהגים לשלוח בכלי אחד, וחקרתי אצל הזקנים מעולי בגדאד ואמרו לי שזה ידוע אצלם כמנהג מפורסם, לשלוח השני מנות כל אחד בכלי בפני עצמו דוקא, ואם נניח שזהו מנהג בבלי קדום, יתכן לעמוד על עומק פשט הגמרא במגילה דף ז', שדר ליה מלא טסקא דזנגבילא ומלא כסא דפלפלא אריכא, ולכאורה למה השתמש בשני כלים בשביל הזנגביל והפלפל, היה לו להשים שניהם בכלי אחד, ולפי האמור הדבר מדויק, שבאמת כל מין צריך כלי בפני עצמו. ויש להביא סימוכין לזה גם מירושלמי סוף ביכורים ותוספתא שם שמצוה להביא כל מין ומין משבעת המינים שמביא לביכורים בכלי בפני עצמו, וטעמא כדי להבליט כל מין ומין בפני עצמו, ואף כאן כדי להבליט כל מין ומין של המנות בפני עצמו, עכ"ל. והביא שם מה שכתב לו בזה הגאון רבי שלמן חוגי עבודי זצ"ל, וז"ל: מיום שעמדתי על דעתי ראיתי מנהג קבוע בבגדאד לשלוח מנות בפורים בכלי אחד, ורבתי הסבירו לי אסמכתא למנהג מביכורים כמו שהזכיר כת"ר, ואין ידוע לי אם הוא מנהג קדום, ותודה רבה לכבודו שמצא סמך למנהג ממגילה דף ז', עכ"ל. וכן ביאר בטעמו של התורה לשמה בשו"ת התעוררות תשובה (ח"ג סי' כ, במילואים עמ' שכ).

30 והגאון רבי שמעון מזרחי בסידורו כת"י בגדאד משנת תנ"ז (דף קצח). כתב: ובמוקפין חומה מימות יהושע בן נון עושים פורים ביום ט"ו, והמקומות שהם מספק קורין המגילה ואין מברכין עליה ואין אומרים על הנסים, וקורין בפרשת ויבוא עמלק וכו', עכ"ל. ונראה שכדרכו בסידורו נגרר אחרי דברי האר"י ז"ל ומהרח"ו שחששו להפסק, אך לא בא להעיד על מנהג בגדאד בזמנו, שאז עדיין נהגו לומר על הנסים גם ביום ט"ו.